

124151

MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK

SZERKESZTI
MORAVCSIK GYULA

ΟΤΤΙΠΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΑΙ
ΥΠΟ
ΙΟΥΔΙΟΥ ΜΟΡΑΥCΣΙΚ

11.

A GAZAI ISKOLA THUKYDIDES-TANULMÁNYAI

IRTA

BALÁZS JÁNOS

A BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF-COLLEGIUM V. TAGJA

GLI STUDI TUCIDIDEI DELLA SCUOLA DI GAZA

DI

GIOVANNI BALÁZS

GIÀ ALUNNO DEL COLLEGIO EÖTVÖS (BUDAPEST)

BUDAPEST, 1940

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEMI GÖRÖG FILOLÓGIAI INTÉZET
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

C. Phil. O. 1504 / 11.
MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK

SZERKESZTI
MORAVCSIK GYULA

ΟΥΓΓΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΑΙ
ΥΠΟ
ΙΩΡΑΙΟΥ ΜΟΡΑΒΕΤΣΙΚ

11.

A GAZAI ISKOLA THUKYDIDES-TANULMÁNYAI

IRTA

BALÁZS JÁNOS

A BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF-COLLEGIUM V. TAGJA

GLI STUDI TUCIDIDEI DELLA SCUOLA DI GAZA

DI

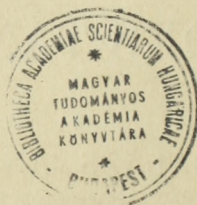
GIOVANNI BALÁZS

GIÀ ALUNNO DEL COLLEGIO EÖTVÖS (BUDAPEST)

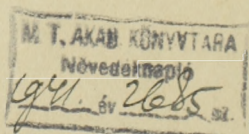
BUDAPEST, 1940

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEMI GÖRÖG FILOLÓGIAI INTÉZET
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

124151



DOKTORI ÉRTEKEZÉS
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ



A GAZAI ISKOLA THUKYDIDES-TANULMÁNYAI.

BEVEZETÉS.

Thukydides antik és hellénisztikus kori hatásáról számos tanulmány jelent már meg.^{1*} Sok jel utal azonban arra, hogy Thukydides művének hatása későbbi időkben sem enyészett el. A bizánci művelődés antikizáló köreiből Thukydidesnek mindig előkelő hely jutott, minthogy a bizánci történetírásban az attikai történetírók s köztük épen Thukydides állandó mintaképül szolgáltak. Így a bizánciaknál többszázados Thukydides-hagyományt és hatást találunk. De e hatást — tudomásom szerint — mindeztideig még nem vizsgálták meg eléggé. Azt sem tudjuk, hogy Thukydides hatása csupán formai volt-e, vagy a tartalomra is kiterjedt. Nyilvánvaló azonban, hogy e kérdést csak akkor oldhatjuk meg, ha Thukydides ismeretének bizánci nyomait tisztán látjuk.*

Jelen munka egy ilyenirányú kutatás első fejezete. Feladatunkat három irányból kiindulva kezdtük megoldani. Először a bizánciak Thukydides-tanulmányait vettük vizsgálat alá. Az antik Thukydides-magyarázók műveiről elég sokat tudunk. Ezeken keresztül kutattuk bizánci magyarázók műveinek nyomát. S mivel az alexandriai kor örökségét egyes művelődési központok mentették meg Bizánc számára, főfeladatunk annak a megállapítása volt, hogy e központokban mekkora volt Thukydides hatása. Másodszor Thukydidesnek a bizánci történetírókra gyakorolt hatását vizsgáltuk. Itt már találtunk idevonatkozó tanulmányokat, de ezek csak nyelvi és formai szempontokból érintik a kérdést.^{1*} Harmadik feladatunk a tizedik századtól keltezhető Thukydides-kéziratok tanulmányozása volt. Ezek másolásának és korábbi használatának körülményei sokszor egészen új fényt vetnek másolásuk korának művelődésére.

Ilyenirányú vizsgálódásunk eddig még ismeretlen kapcsolatok felfedezését tette lehetővé. A művelődési központok felderítése, melyek-

* E témára Moravcsik Gyula egyetemi ny. r. tanár úr irányította figyelmet, akinek e helyt is hálás köszönetemet fejezem ki szíves útmutatásáért.

ben Thukydides művét tanulmányozták, tanították, módot ad a Thukydides utánpótló írók iskolai tanulmányainak helyhez kötésére. A kéziratok egy része e művelődési központok tulajdona volt, mint tankönyv. Ilyen egy müncheni Thukydides kézirat, melyet minden valószínűség szerint iskolai tankönyvül használtak (Monacensis 430).² Érdekes az a tény is, hogy a XV-ik század második felében sok Thukydides-kéziratot őriztek Kréta szigetén, ahonnan azok később Itáliába kerültek.³ Ezek kapcsolatai arra engednek következtetni, hogy ezidőtájt Kréta szigetén mély Thukydides-tanulmányozás folyt s ennek a kor irodalmára is hatása lehetett.

E módszer segítségével olyan kérdéseket is megvilágíthatunk, melyeket eddig azért nem lehetett megoldani, mert elszigetelve vizsgálták őket. De a jelen esetben a legkülönbözőbb problémák kerülnek együvé, melyeket csupán a közös eredet és jelleg kapcsol össze. Már maga a pusztá egyidejűség sok olyan adalékot összeköt, melyek a művelődési tényezők révén nem egyszer oly szorosan egybefonódnak, hogy a köztük lévő kapcsolat egészen nyilvánvalóvá válik.

A következő fejezetekben a Markellinosnak tulajdonított Thukydides-életrajz eredetének vizsgálatára szorítkozunk a korai bizánci művelődés tanulmányozása révén, melybe beleillesztjük Prokopios történetíró Thukydides-tanulmányainak kérdését is.

* * *

A Markellinos-féle életrajz — nem számítva egy kisebb, jelentéktelen anoním-életrajzot — az egyetlen ráánkmaradt Thukydides-életrajz. Fontossága azért is nagy, mert életrajzi adalékokon kívül irodalomtörténeti, stilisztikai, retorikai, szövegtörténeti vonatkozásai is vannak. Így pl. az életrajz egyik adata szerint a szokásos nyolc könyvre osztás helyett egyes filológusok Thukydides munkáját 13 könyvre osztották. Ennek az adatnak Pasquali szerint szövegtörténeti szempontból van értéke.⁴ Érthető hát, hogy a tudósok fokozott figyelemmel kutatták az életrajz eredetét, a szerző személyét és forrásait. De a szorgos kutatók nem oldották meg még a kérdéseket, sőt, úgy látszik, a probléma egyre bonyolultabbá válik. A következőkben majd, az eddigi kutatások összegezésül, pontosan számot fogunk adni a kérdések jelen állásáról. Látni fogjuk, hogy a különböző filológusok az életrajz keletkezését Iustinianos korára, vagy valamivel előbbre teszik.

Nézetünk szerint itt kapcsolódik a kérdéshez egy másik: Prokopios történetíró Thukydides-tanulmányainak kérdése. Régóta ismert tény, hogy Prokopios művében számtalan, Thukydides-től kölcsönzött

szó, kifejezés, sőt leírás található. Braun és Duwe nagy alapossággal mutatták ki, hogy Prokopios műveiben Thukydides stílusának, nyelvezetének, írói felfogásának hatása a legkisebb részletekig felismerhető. Így pl. a peloponnesosi háborúk történetét bevezető thukydidesi előszó új életre támad Prokopiosnál, bár zavarosan és más hatásokkal vegyest (Herodotos, stb.). Prokopios a gót, perzsa, vandál-háborúk leírásában a Thukydidestől örökölt technikát alkalmazza. Az eseményeket szoros kronológiai rendben adja elő, évek és évszakok szerint. Kora vezetőembereit is Thukydides módján jellemzi. Ha művében ostrom-jeleneteket, csataleírásokat olvasunk, sokszor az a benyomásunk támad, hogy ezek a peloponnesosi háború egyes eseményeinek visszhangjai. A pestis leírása, mely egészen stereotíppá vált, szintén megvan Prokopiosnál. E nagyfokú utánzás láttára föltehetjük a kérdést: ezek után mennyiben kell hiteleseknek tartanunk Prokopios tudósításait? Voltak, akik azzal vádolták Prokopiost, hogy Thukydides leírásainak analógiájára költött egyes eseményeket s így a koráról nyújtott képet meghamisította. J. Haury kimutatta e vádak tulságos szigorúságát s a két történetíró közti kapcsolatokat más oldalról is megvilágította.⁵ Másfelől hangsúlyozta, hogy e szoros utánzás épen nem csökkenti Prokopios művének értékét.⁶

Számunkra e Thukydides-hagyomány forrása és tűzhelye a fontos. Meggyőződésünk szerint ilyen örökség sohasem bukkan fel elszigetelten, hanem századok során vándorol egyik nemzedéktől a másikig s az egyes iskolák és művelődési központok révén válik újból ható erővé. A részletkutatások mind több és több hasonlóságot mutathatnak ki s egyre jobban bebizonyíthatják a prokopiosi utánzás tényét; de e tény megmagyarázására és megértésére már szintézis kell, mely nem merül ki az elszórt adatok és stilisztikai egyezések felsorolásában.

1. A Markellinos-féle életrajz.

A Markellinosnak tulajdonított Thukydides-életrajz jellemző terméke annak az iránynak, melyet az alexandriai filológusok szabtak meg. A hellénisztikus életrajzok kétségtelenül magukon viselik ennek az iránynak sajátságait: az adatok szeretetét, az érdekességek és részletek gondos vizsgálatát, az egység teljes hiányát. A hangsúly a részeken van és nem az egészen. Ezért aztán gyakran megyesik, hogy az egyes részek között nyilvánvaló ellenmondások mutatkoznak, mint épen a Markellinos-féle életrajzban is. Már az első figyelmes olvasás után az a meggyőződésünk támad, hogy az életrajz nem szerves egész. Hiányzik

belőle a tervszerűség, mely a részeket egységbe foglalja s kiméri szerepüket a mű egészében. Alkotó személyiségnek, ki az adatokat tervszerűen csoportosítaná, itt nyomát sem találjuk. Ehelyett egymásra halmozott tudósítások rendszertelen tömege az életrajz, melyből semmiképen sem tárul elénk világos kép.

Ezek az ellentmondó adatok nehéz feladat elé állították a modern filológiát, mely megkísérelte értékelésüket. A mult század közepétől kezdve egymást érik az életrajzzal foglalkozó munkák és cikkek. A cél kezdetről fogva : a különböző eredetű részek szétválasztása és eredetük meghatározása. A módszer csak egy lehetett : magából a műből kiindulni, kijelölni a biztosan összetartozó részeket s ezeket stilisztikai kutatások révén már máshonnan ismert szerzőknek tulajdonítani. Az életrajz címében Markellinos neve szerepel szerzőként, de igen nehéz megállapítani, hogy mi az ő szerepe a mű írásában. Az eddigi idevágó kutatások két sarkalatos kérdése : 1. Markellinos és az életrajz közötti kapcsolat, 2. az egyes részek eredete. A kutatások alapjai szerfölött ingatagok ; ezért van az, hogy egész sereg bizonytalan feltevással találkozunk, melyek a legkülönbözőbb eredményekre vezettek.

A nehézségek mindjárt a címmel kezdődnek, mely a Codex Palatinusban így hangzik : *Μαρκελλίνου ἐκ τῶν Θουκυδίδου σχολίων περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ Θουκυδίδου καὶ τῆς τοῦ λόγου ιδέας*. Az Aldus-kiadásban viszont ez a cím szerepel : *Μαρκελλίνου περὶ τοῦ Θουκυδίδου βίου καὶ τῆς ιδέας αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ὅλης ξυγγραφῆς παρεκβολή*. Eszerint a mű szerzője Markellinos. De mit jelent az *ἀπὸ τῆς ὅλης ξυγγραφῆς*? Mert ha *ξυγγραφή* Thukydides művét jelenti, az *ἀπὸ* jelentése homályos, miután az életrajz adatai nem Thukydides művéből származnak. Viszont ha e szó a Thukydides-scholionok gyűjteményét jelöli, feltűnő a *ξυγγραφή* ilyen jelentése, mely rendszerint történeti művet jelent.⁷ Bekker óta ez utóbbi címet elvetik. De a másik cím is homályos. Bux szerint kétféleképpen érthetjük. Először *Μαρκελλίνου*-t az *ἐκ τῶν σχολίων*-nal kapcsolhatjuk össze. Ebben az esetben a cím azt jelentené, hogy az életrajz adatainak forrásai Markellinos Thukydides-scholionjai. A szerző tehát ismeretlen, csak forrásáról történik említés. Ha viszont *Μαρκελλίνου*-t a *περὶ τοῦ βίου*-val kötjük össze, a cím azt jelenti, hogy az életrajz szerzője Markellinos, forrásai a Thukydides-scholionok. Bux szerint egyik értelmezés mellett sem lehet felhozni meggyőző érveket. Szerintünk azonban e két szembeállított értelmezésnek csak nyelvtani jogsúlya van. Az antik irodalomban ugyanis, ahol rendszerint nincsenek feltüntetve a források s az irodalmi magántulajdon majdnem teljesen ismeretlen fogalom, a címek általában a szerző nevét tartalmazzák s

nem a forrást jelölik meg. A szerző személyisége mindig fontosabb, mint forrásai s az egyes művek nem egyszer szerzőjük nevével kezdődnek (v. ö. például Herodotos és Thukydides műveit). Az életrajz címe tehát a jelen esetben is a szerző nevét tartalmazza s eszerint az életrajz szerzője Markellinos.

Ebből a szempontból Suidas lexikona a legkülönbözőbb találgatások forrása lehet. Suidas ugyanis kétszer említi Markellinost, s. v. ἀπολαύω, μέτριος; háromszor nevének említése nélkül idéz az életrajzból, s. v. ἔκρινον, ὀργᾶν, χαρακτῆρες. Suidas Thukydides-cikke nagyrészt az életrajz szó szerinti másolata, újabb adatait nagy műveltségének köszönhetjük. Abból, hogy Suidas ennyire ragaszkodott az életrajz szövegéhez, arra lehet következtetnünk, hogy azt az attikai λέξις klasszikus termékének tartotta.⁸ Ezek után annál feltűnőbb, hogy Suidas lexikonában nincs cikk Markellinosról, holott említi Antyllos rétort, kinek nevét csakis a Markellinos-életrajzból vehette (v. ö. 22, 36, 55 §). Doberentz szerint e mellőzésnek az az oka, hogy Suidas Markellinosunkat Ammianus Marcellinusszal azonosította, kit φιλολογώτατος-nak nevez, kétségkívül tévesen.⁹ Tény azonban, hogy Suidas, bár alaposan felhasználta a Markellinos-életrajzot, Markellinosról nem tesz külön említést.

Az irodalmi közvélemény, úgy látszik, az életrajzot Markellinos művének tartotta. Így pl. schol. in Xen. Anab. II. 6, 29.¹⁰ Tzetzes, miután kétségbevonja, hogy Anaxagoras Euripides és Thukydides mestere volt, az életrajz ezen adatának forrásául Markellinost nevezi meg.¹¹ Egy Aeschines-scholion is idézi Markellinost.¹² Ezekből az adatokból az derül ki, hogy az életrajzot általában Markellinos neve alatt ismerték s hogy szerzőjének is őt tartották. A cím szerint tehát és más antik adatok szerint, az életrajz szerzője Markellinos, vagy, pontosabban, Markellinos öntötte azt jelenlegi formájába.

Eredet s szerkezet szempontjából azonban az életrajzot különböző részekre kell osztanunk. Jelen alakjában nem más, mint a Thukydides életére és művére vonatkozó adatok gyűjteménye. Az életrajz stílusának sokrétűsége egymagában is világosan utal az egyes fejezetek különböző eredetére. Főképen azonban az életrajz szembeötlő ellenmondásai bizonyítják a végső szintézis teljes hiányát. Nyilvánvaló pl. a Thukydides halálának helyére vonatkozó adatok ellenmondása. Először a szerző határozottan elutasítja Zopyros tudósítását, mely szerint Thukydides Thrákiában halt meg (33. §). Később azonban két ízben is azt olvassuk, hogy Thukydides Thrákiában halt meg (45, 55. §). Másutt azt írja a szerző, hogy Thukydides mindvégig megőrizte tárgyilagosságát s nem neheztel Brasidasra és Kleonra, noha száműzetésének okozói

ők voltak (23. és 26. §). Ennek ellenére később, mikor Thukydides száműzetésének okairól van szó, a szerző megjegyzi, hogy Thukydides emiatt gyűlöli és ócsárolja Kleont (46. §). Thukydides stílusáról egyszer azt olvassuk, hogy ironikus elemek is vannak benne (53. §), másutt a szerző hangsúlyozza, hogy Thukydides sohasem beszélteti hőseit ironikusan, mert ez nem illett volna jellemükhöz (57. §). Ezek az ellentmondó állítások feltétlenül bizonyítják az életrajz egyes részeinek különböző eredetét s ép ezek miatt kell megkülönböztetnünk az életrajzban önálló elemeket. Ehhez járul még az életrajz stílusának sokfélesége. Mindezek a tények indokolttá teszik a mű részekre bontását. Nagyon nehéz azonban megállapítani, hogy hol kezdődnek és hol végződnek az egyes, különböző eredetű részek. Az eddigi felosztások a legkülönbözőbbek. A mi feladatunk nem lehet új felosztás, csupán az eddigi kutatások elfogadható eredményeinek felhasználása. A kérdés legújabb vizsgálója, Bux, az életrajzot a következőképen tagolja: Bevezetés (1), első rész (2—45), második rész (46—53), harmadik rész (54—58).¹³ Anélkül, hogy e felosztás jogosultságát vitatnánk, tárgyalásunkban ezt fogjuk követni. Nézetünk szerint ugyanis nem az a legfontosabb, hogy hány részre osztható az életrajz, hanem az, hogy melyek azok a részek, melyeknek eredete biztosan megállapítható. Elsősorban tehát ebből a szempontból fogjuk vizsgálni az egyes részek eredetét.

A bevezetést a Zosimos neve alatt megjelent Demosthenes-életrajzzal szokás kapcsolatba hozni. A két életrajz bevezetése, stílusuk alapján, valóban ugyanazon szerző művének látszik.¹⁴ A Demosthenes-életrajz bevezetéséből arra lehet következtetni, hogy az egy életrajz-gyűjteményben második helyen állott, előtte — Oomen szerint¹⁵ — az ú. n. Isokrates γ'-életrajz foglalt helyet. E három életrajz (t. i. a Thukydides-, Demosthenes- és Isokrates γ') együtt szerepelt egy közös kiadásban az egyes írók műveihez készült scholionokkal együtt. Legalább is erre lehet gondolnunk a Markellinos-féle életrajz következő szavaiból: *ἀναγκαῖον δὲ πρῶτον εἰπεῖν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ γένος καὶ τὸν βίον· πρὸ γὰρ τῶν λόγων ταῦτα ἐξεταστέον τοῖς φρονούσι καλῶς* (1. §). A *λόγοι* ugyanis az egyes szerzők műveit jelenti, illetőleg ezek magyarázatát. Az általánosan elfogadott nézet tehát az, hogy a bevezetést Zosimos írta.

Az első rész (2—45) eredete azonban nagyon homályos és vitás. Stílusa nem egységes; egyes helyeken a szerző egyszerűen közli a tényeket, másutt az ú. n. *ζητήματα—λύσεις* módszert alkalmazza. Ép emiatt hitték egyesek, hogy e rész egy iskolás-könyv bevezetése (így pl. Herbst.¹⁶) John e részt is Zosimos művének tartja.¹⁷ Valószínűbb azonban, hogy e részt nem Zosimos szerkesztette. A Demosthenes-életrajzban

ugyanis, mely Zosimos műve, a bevezetés stílusa később sem változik meg, hanem az egész művön keresztül ugyanaz marad. A Thukydides-életrajzban ez másképen van s ezért az első rész már aligha Zosimos alkotása. Valószínűbb, hogy egy régebbi műből került ide lényeges változtatások nélkül. Zosimos tehát itt nem mint eredeti szerző szerepel, hanem csupán mint régi életrajzi adatok közvetítője. S minthogy Zosimos kb. a Kr. u.-i V. század második felében élt, e rész már ezelőtt elnyerte végleges formáját. Bux szerint e részt, stílusából következően, az V. században működő neoplatonikus iskolák valamelyikében öntötték mai alakjába.¹⁸ A szerzőt nem lehet megállapítani. A lényeges az, hogy az első rész elűt a bevezetéstől s ennél korábbi.

Ugyanez derül ki a második részből is, melynek keletkezését Bux Dionysios Halikarnasseus korára teszi.¹⁹ Szerzője azonban nem maga Dionysios Hal., mivel csodálattal szól Thukydidesről s nem ritkán szembeszáll Dionysios Hal.-szal (53. §). Ezért úgy hiszik, hogy a szerző Dionysios Hal. egyik ellenfele, talán Caecilius, Dionysios egyik elszánt ellenlábas, de nem tudjuk kimutatni, hogy ő írt volna valamit Thukydidesről. E részt feltétlenül heterogénnek kell tekintenünk, melynek eredetileg az előző résszel semmi kapcsolata sem volt. Az ekkori életrajzi irodalomból a különböző eredetű anyag ilyen feldolgozására számtalan példát hozhatnánk fel. Mivel az előző rész életrajzi adatokból áll, a szerző ezt az újabb részt valószínűleg stilisztikai kiegészítésül csatolta hozzá. Hogy ez a szerző ki lehetett, arról semmi adatunk sincs. Egyesek iskolamesternek vélik; de efféle feltevésekkel nem sokra megyünk, miután köztudomású, hogy az életrajzokat általában az iskolai tanítás céljaira írták s így hasonló találgatások a szerzők személye felől mindig lehetségesek.

A harmadik részben szintén stilisztikai kérdésekről van szó. Jellemző a thukydidesi *χαρακτήρ* és *ιδέα* fejtegetése. Ebben Bux Hermogenes rétor hatását látja.²⁰ Ha így van, akkor ez a rész a görög retorika későbbi, bizánci korának terméke, mikor Hermogenes műve gyakran használt és becsült tankönyv volt. A szerző elragadtatással beszél Thukydides főszemélyeiről s őket szinte hősöknek tekinti. Ez a csodálat a bevezetés emelkedett szavaira emlékeztet; hozzájárul még ehhez Antyllos és Demosthenes itteni felemlítése is (56. §). A bevezetés és e befejező rész egyezéseiből arra lehet következtetnünk, hogy szerzőjük ugyanaz, tehát Zosimos.

Az egyes részek írói közül tehát csupán Zosimost ismerjük. A többiek személye bizonytalan. S mivel legvalószínűbb föltevéseink a bevezetésre vonatkoznak, mely Zosimos műve, lehet, hogy ő öntötte először formába az életrajzot, melyet aztán egy nagy scholion-gyűjteménybe

illesztett. E scholionok Thukydides művén kívül Isokrates és Demosthenes munkáira is kiterjedtek. Ebben az esetben a Markellinos-féle életrajz előszó lehetett Thukydides művének tárgyalásához. De e föltételezett gyűjteményről semmi biztosat sem tudunk. Valószínű, hogy nem maradt meg eredeti formájában, hanem az egyes tanárok időnként átalakították, céljaiknak megfelelően.

Ezek után joggal kérdezhetjük: mi köze van Markellinosnak az életrajzhoz, mivel egyedül csak Zosimos szerepét sikerült kimutatnunk az életrajz megírásában; Markellinos neve csupán a cím alapján függ vele össze. Egyesek nagy gonddal kutatták a Markellinosnak tulajdonítható részeket. Oomen pl. az első részt (szerinte 2—44. §) tekinti az ő művének s úgy hiszi, hogy Markellinos öntötte az életrajzot mai formájába.²¹ Az ilyen szerző-kutatásnak azonban semmi biztos alapja sincs. Egyes részeket — mint láttuk — azért lehetett jogosan Zosimos művének tekinteni, mert ismerjük egyéb műveit s azok stílusa alapján tulajdonítottuk neki az életrajz egyes részeit. Mivel azonban Markellinosnak egy művét sem ismerjük, nincs semmi kiindulópontunk az összehasonlításra. Ezért lehetetlen biztosan, vagy akár csak hozzávetőlegesen is meghatározni a Markellinostól származó részeket.

Azt is nehéz megállapítani, hogy vajjon Markellinos Zosimos előtt élt, vagy utána. A vélemények erről is nagyon eltérők. Egyesek Markellinosban Zosimos előfutárát látják (Schumann,²² Oomen;²³) mások viszont éppen fordítva: Zosimost vélik idősebbnek (Ritter,²⁴ John²⁵).

Az első felfogás hívei Markellinosban Zosimos mesterét látták s az életrajz megszerkesztésében nagy szerepet tulajdonítanak neki. Szerintük Markellinos szerkesztette az első részt s ehhez függelékként csatolta a másodikat. Az ő műve lenne a Markellinos neve alatt fennmaradt Hermogenes-kommentár is. Az életrajz Markellinos-adta címét azután Zosimos egészítette ki, amikor az életrajzot kibővítve felvette gyűjteményébe. Így került a címbe a τῆς τοῦ λόγου ἰδέας kifejezés az életrajz befejezésének megfelelően.

Mások komoly érvekkel bizonyítják, hogy Markellinos Zosimos után élt. Valószínűtlennek tartják, hogy az életrajznak külön címe lett volna, míg a scholionokkal együtt egy kötetben szerepelt. S ha Zosimos Markellinostól vette volna az életrajzot, a hagyományos címet aligha hagyta volna változatlanul, mivel ilyen módon maga árulta volna el, hogy az életrajz nem az ő műve. Viszont a Demosthenes-életrajz, Zosimos gyűjteményének egyik darabja, mindmáig az ő neve alatt szerepel. Az ilyen századokig hagyományozódó életrajzok valószínűleg az utolsó átdolgozójuk nevét viselik. A Demosthenes-életrajz címe tehát azt

bizonyítja, hogy végső formába öntője Zosimos volt, ugyanígy a Thukydides-életrajzé meg Markellinos, ki Zosimos után élt. Ő választotta szét, mint kiadó a Thukydides-scholionokat az Isokrates- és Demosthenes-scholionoktól s azokat az életrajzzal együtt saját neve alatt adta ki.

A magunk részéről ezt a felfogást fogadjuk el. Hogy miért, azt később fogjuk megokolni. Most elsősorban azt a kort kell meghatározunk, melyben Zosimos élt. Az életrajz belső elemzésének egyetlen határozott eredménye, mint láttuk, Zosimos szerepének megállapítása volt. A továbbjutáshoz ezt kell felhasználnunk.

Zosimos személye körül szintén nagy bizonytalanság uralkodik. Suidasnál szerepel egy Zosimos, *Γαζαῖος ἢ Ἀσκαλωνίτης*, egy Demosthenes-kommentár írója.²⁶ Feltűnő, hogy Suidas két melléknévvel is ellátja Zosimost s korát Anastasios uralkodásának idejére teszi (Kr. u. 491—518). Georgios Kedrenos viszont arról tudósít bennünket, hogy Zenon császár (Kr. u. 474—491) 477-ben, mikor visszatért száműzetéséből, több kiváló embert megöletett, köztük egy gazai rétort, Zosimost is.²⁷ E vérengzésről Zonaras is beszámol, de az áldozatok közt nem említi Zosimost.²⁸ Seitz, hogy Suidas homályos tudósítását megfejtse, két Zosimost különböztet meg: egy gazai szofistát és egy askaloni grammatikust, kiket szerinte Suidas egynek vett.²⁹ John a kettős elnevezésre analógiákat hoz fel s csak egy Zosimost ismer el:³⁰ «Ut Chrysippus *Ταρσεὺς ἢ Σολεύς* appellabatur, quia Tarso Solos demigravit, vel Herodotus Halicarnassensis Thurium sese nominavit, ita Zosimum, quia aut Ascalone Gazam, (quod e re ipsa verisimilius est), aut Gaza Ascalonem demigrasset, a Suida Gazaeum sive Ascalonitam appellatum esse». Szerinte Suidas összekeverte a Zenon alatt 477-ben megölt Zosimost Zosimos történetíróval, ki Anastasios uralkodása alatt élt. Oomen e feltevést nem fogadja el, mivel Suidas Zosimos történetíróról nem emlékezik meg.³¹ John viszont kimutatja, hogy a Konstantinos-féle excerptumokban, melyeket Suidas is felhasznált, Zosimos történetíró Askalonites melléknévvel szerepel. Oomen azonban úgy hiszi, hogy Suidas tévedett. Szerinte ha Suidas Zosimost a történetíróval azonosította volna, akkor történetírónak és nem szofistának nevezte volna. Különben is a történetíró stílusa nagyon elüt Zosimos Askalonitesétől. Szerintünk sem azonos a mi Zosimosunk a történetíróval, mivel stílusuk egészen más s e föltételezett azonosságot semmivel sem lehet bizonyítani. De Suidas kettős elnevezése nyomán egyesek mégis állandóan két Zosimosról beszélnek, egy gazairól és egy askaloniról. Ez utóbbi lett volna a mi szerzőnk, mint Oomen hiszi, a gazai pedig közelebbről nem ismert író, kinek műveiről Suidas sem tudott semmit.

Annyi tehát bizonyosnak látszik, hogy volt egy bizonyos Zosimos, a mi szerzőnk, askaloni vagy gazai rétor. Felesleges azonban mindenáron kutatni egy másik Zosimost is, kiről semmit sem tudunk, akit Suidas sem ismer, de akit egyes modern filológusok mégis felfedezni vélnek. Az efféle találgatások egyetlen alapja Suidas kettős megjelölése. De hasonló elnevezésekre számos példát idézhetnénk, mint John tette: a jövevényt gyakran régi és új hazájáról egyformán hívják. A mi esetünkben egy gazai vagy askaloni rétorról van szó, ki az ötödik század második felében élt. Gaza és Askalon Palesztina két szomszédos városa s így könnyen föltehető, hogy egy rétor egyikből a másikba költözött. E lehetőséget még inkább támogatja az a körülmény, hogy e két város egyikében, Gazában épen ezidőtájt híres rétoriskola működött. Ennek hatása rendkívül nagy volt s így valószínű John fentemlitett megjegyzése, hogy Zosimos eredetileg askaloni lehetett s csak később lett gazai rétor. Erre vall az is, hogy Suidasnál első helyen Zosimos *Ἀσκαλωνίτης* mellékneve szerepel, mely bizonynal Zosimos születéshelyét akarja jelölni, a második melléknév pedig valószínűleg azt, hogy Zosimost később a híres iskola Gazába csábította.

2. A gazai iskola.

Ennek az iskolának a feltünését és virágzását érdemes lesz megvizsgálnunk.³² A gazai iskola a hellénizmus egyik késői tűzhelye. A többi rétoriskolák már régen kihalóban voltak, mikor ez még mindig virágzott. Létrejöttét számos szerencsés földrajzi és történelmi tényezőnek köszönheti. Gaza városa Nagy Sándor idejében kezd hellénizálódni. A gyakori görög és makedón bevándorlások következtében eredeti jellege megváltozott s apránként göröggé lett. A római uralom biztosította a város nyugalomát s lehetővé tette a hellénizmus egyre erősebb térhódítását. A gazaiak ekkor már a görög szellemi közösség tagjai. A különböző forrásokból táplálkozó gazdasági virágzás egyre jobban elősegíti a város szellemi fejlődését is. Szép tereket, szórakozóhelyeket, pompás épületeket emelnek; a polgárok fényes ünnepeket ülnek. Nem hiányzik tehát a művelődéshez szükséges egyetlen tényező sem. Chorikios gazai rétor műveiben a város virágzásáról sok érdekes adatot találunk.

A város kedvező földrajzi helyzetének igen nagy jelentősége volt. Egyiptom felé szoros kapcsolatok fűzték Alexandriához. Az alexandriai filozófia jelentős hatást gyakorolt a gazai iskolára. A gazai diákok ott ismerkedtek meg a filozófia elemeivel s az antik filozófusok műveivel. Ott vezetik be őket a retorika és szofisztika rejtelmeibe is. Ezért nevezi

Alexandriát gazai Prokopios *ἡ κοινὴ τῶν λόγων μήτηρ*-nek. A gazaiak az alexandriai alma materrel tanulmányaik befejezése után is fenntartották a kapcsolatot: műveiket bírálat végett ottani barátaikhoz küldik. A két város kapcsolatait érdekesen világítják meg az egyes professzorok ajánlólevelei, melyekkel növendékeiket kartársaikhoz küldték. De a gazaiaknak másfelé is voltak összeköttetések: így Berytossal, melynek híres jogi iskoláját gyakran felkeresték, azután Antiochiával, Elusával, Kaisareíával, sőt Konstantinápolyval is.

A szofisztika fejlődésére döntő hatásuk volt a fényes ünnepeknek s a velük kapcsolatos különböző versenyeknek. Ezeken a szofistáknak alkalmuk nyílt tehetségük és műveltségük fitogtatására s egyúttal ösztönzést nyerhettek a további munkára. A lassanként diadalmaskodó keresztényiség eltompítja, majd kioltja e pogány ünnepek fényét, de ezek néhány mozzanata továbböröklődik a hasonlóan pompázó keresztény ünnepekben. Egyes pogány ünnepek, mint pl. Aphrodite és Dionysos ünnepei, új formában, de a régi tartalommal egy ideig még fennmaradtak.

Gazában tehát a szofisztika fejlődéséhez szükséges körülmények mind megvoltak. Így érthető a buzgalom, mellyel a gazaiak az irodalom és tudomány minden ágát művelik. Tanításuk középpontjában a retorika állt. Mintaképeik a görög irodalom legjelesebbjei: a költők közül főleg Homeros, azután Hesiodos, Solon; a tragédiáírók közül Euripides; a komédiáírók közül Eupolis, Aristophanes, Philemon és Menandros. Ismerik Pindarost és sok más költőt, kiket ma már nem ismerünk. A történetírók közül Herodotost bájos epizódjaiért szeretik, Xenophont klasszikusan egyszerű és választékos stílusáért. Platon, Demosthenes, Aischines és Isokrates mellett nagyra becsülik és alaposan tanulmányozzák Thukydidest. E gazai Thukydides-kultusz lesz további vizsgálódásaink egyik fontos kiindulópontja.

3. Thukydides a gazai iskolában.

Fentebb szó volt a Zosimos neve alatt ráánkmaradt Demosthenes-életrajzról. Ezzel hoztuk kapcsolatba a Thukydides-életrajz bevezetését, továbbá az Isokrates *γ'*-életrajzot. Oomen Zosimosnak tulajdonít egy Aischines-kommentárt is. Zosimos tehát olyan írókat tárgyalt, kik a gazaiaknak is mintaképeik, amint ezt láttuk. Másfelől Zosimos egyik mellékneve *Γαζαῖος*. Ebből arra következtethetünk, hogy ő is a gazai iskola egyik tanára volt. S mivel az ötödik század második felében élt, úgy látszik, az iskola egyik korai képviselője. Minthogy azonban az iskola csak a következő század első felében éri el virágzása tetőfokát,

ekkori működéséről nincs elég adatunk. Nem lehetetlen azonban, hogy Gazában már ekkor is élénk szellemi élet folyt. Ezért föltehető, hogy a Thukydides-életrajz egyes részeit ennek az iskolának a falai közt írták.

Az egyik gazai tanár érdekesen jellemzi az iskola tanítási módszerét és célkitűzéseit.³³ Szavai a Demosthenes- és Thukydides-életrajzok Zosimosnak tulajdonított bevezetéseit idézik emlékezetünkbe. Ezekről már fentebb beszéltünk.³⁴ Mindhárom helyen ugyanaz a kép szerepel: az ismeretlen mű *mysterium*; titkaiba a tanulókat ünnepélyes pompával kell bevezetni. Ez a jellemző metafora a később működő gazai tanár, Chorikios művében is szerepel; lehet tehát, hogy a gazai iskolai oktatás állandó frázisa volt.

Az iskola virágkora gazai Prokopios működésével kezdődik. Prokopios 465—528 táján élt.³⁵ Tanulmányait Alexandriában kezdte. Itt szónoki versenyben legyőzött egy híres szofistát. 484 körül, 18—20 éves korában már a retorika tanára Gazában. Híre hamarosan messze földre eljut: Antiochia, Tyros, Kaisareia fényes ajánlatokkal csalogatják, de eredménytelenül. Prokopios nem hagyta el Gazát. Rövid kaisareiai, pamphiliai és konstantinápolyi tartózkodás után (Konstantinápolyban követ volt) visszatért hazájába, hol polgártársai mint szónokot és tanárt nagy tisztelettel övezték körül. Munkássága rendkívül széleskörű. Főművei vallásos jellegűek; de grammatikai és filológiai műveiről is tudunk. Egyik elveszett művének címe³⁶ a Thukydides-életrajz befejező, Zosimosnak tulajdonított részére emlékeztet.³⁷

Még ismertebb Prokopios kiváló tanítványa és utóda, gazai Chorikios.³⁸ A hatodik század első felében élt és tanított, amint ezt 520—540 tájára datálható beszédei bizonyítják. Halála évét nem ismerjük, de tudjuk, hogy magas kort ért el. Honfitársai szokása szerint egy ideig ő is Alexandriában tanult, de aztán mindvégig Gazában élt. Nem volt olyan sokoldalú szellem, mint mestere. Munkásságát teljes egészében a retorikának szentelte, de itt sem ért el olyan hírnevet és tekintélyt, mint Prokopios. Halála után a gazaiak tevékenysége ellanyhult s a későbbi rétorokról már jóformán semmit sem tudunk.

Chorikios mellett kb. ugyanebben az időben egy másik kör is működött, élén gazai Aineiaszal.³⁹ Őket a retorika mellett a filozófia kérdései is foglalkoztatták.

A gazai tanárok közül Thukydides hatása Chorikiosra volt a legnagyobb. Ő Thukydidest a retorika forrásának nevezi, mely «Demosthenest is gyakran megöntözte».⁴⁰ Forrásait és mintaképeit Malchin és Van Dis kutatták nagy alaposággal.⁴¹ Azóta tudjuk, hogy Chorikios

alaposan ismerte Thukydidest, mint egyes idézetei és Thukydides-parafrázisai mutatják.

Chorikios legújabb kiadásában (Foerster) minden egyes alkalommal fel vannak tüntetve ezek az egyezések. Ezek oly gyakoriak, hogy belőlük Chorikios igen mélyreható Thukydides-tanulmányozására kell következtetnünk. Sok idézet nélkül csupán egyik művét fogjuk most megvizsgálni, a Paidoktonost, melynek forrásai közt meggyőződésünk szerint Thukydides műve mellett a Thukydides-scholionok is szerepelnek. Itt arról van szó, hogy miként kell elbírálni azoknak a szülőknek tettét, kik az állam érdekében feláldozták gyermekeiket. A bevezetés sorai schol. in Thuc. I. 20-ra emlékeztetnek.⁴² Ugyanezeket a szavakat megtaláljuk Suidasnál is.⁴³ Ez a nyilvánvaló gondolati és értelmi, továbbá kifejezésbeli egyezés⁴⁴ aligha véletlen. Chorikios e helyen a zsarnokok-követelte gyermek-áldozatokról ír s forrásai közt, úgy látszik, Thukydidesnek a Peisistratidákra vonatkozó adatai is szerepeltek. Lehet, hogy a fenti scholionok épen tőle valók. Talán ép e műve írása idején tárgyalta tanítványaival Thukydidest s ezért használta a scholionokat is. E feltevésünket említett művének gyakori Thukydides-reminiszcenciái is támogatják. Ezek között legfontosabb az *ἀντοφάνειον* melléknév (Foerster-kiadás, p. 388, 1), mely a görög irodalomban nagyon ritka s először Thuk. I, 18-ban fordul elő, épen az említett fejezet bevezetésében. E ritka melléknév felújítása is amellett bizonyít, hogy Chorikios alaposan ismerte és sokszor használta Thukydides művét.

4. Prokopios történetíró és a gazai iskola.

Chorikios munkássága fontos állomás a gazaiak Thukydides-kultuszában. Egyes jelek szerint kaisareiai Prokopios történetíró is a gazai iskola növendéke volt s Thukydides-utánzása innen ered. Ez a kapcsolat nagyon valószínűnek látszik, mivel Kaisareia Gaza mellett fekvő palesztinai város s mint már említettük, a gazaiaknak voltak vele összeköttetések. Tudunk egy bizonyos Diodorosról, gazai Prokopios rokonáról, ki Gazában tanult s innen Kaisareiába került. Híres szónok és ügyvéd volt. Prokopios hozzá küldte egy másik tanítványát és rokonát, Oriont, ki azelőtt Berytosban tanult jogot, később pedig Konstantinápolyban kapott állást.⁴⁵ Egyes gazaiak tehát Kaisareiába, sőt Konstantinápolyba is eljutottak. Ezt azért kell kiemelnünk, mert kaisareiai Prokopios is nagyon hamar Konstantinápolyba került. Főleg emiatt következtettek arra, hogy iskoláit is ott járta. Ezzel szemben Haury azt igyekezett kimutatni, hogy Prokopios Gazában tanult.⁴⁶ Érvei nem

mindig meggyőzőek, nem is mindig jelentősek, de egészükben elfogadhatók. Vele szemben foglalt állást Litzica, de csekély sikerrel.⁴⁷

Haury érvei ezek:

1. Herodotos, Thukydides és Demosthenes Prokopiosnak is, a gazaiaknak is mintaképei. Ezért föltehető, hogy Prokopios Gazában ismerkedett meg velük. Előfeltétele ennek természetesen az, hogy születéshelye és működésének kora összekapcsolható a gazai iskolával. Litzica ezt nem vette figyelembe, mert Haury érvének ilyen jelentést tulajdonít: «Mindenkinek, aki Herodotost, Thukydidest és Demosthenest utánozta, gazai diáknak kellett lennie, miután e három auktort itt tanulmányozták behatóan; Prokopios mintaképei ezek voltak, tehát ő is Gazában tanult». Szerinte ilyen alapon Anna Komnenét és Chalkokondylest szintén gazai diáknak kellene tekinteni, mivel ők is utánozták Thukydidest. — Ilyen cáfolat nem lehet meggyőző, sem komoly, mert nem számol a földrajzi és kronológiai adottságokkal.

2. Chorikios és Prokopios műveiben hasonló kifejezéseket találunk. Litzica szerint ebből nem következik okvetlenül, hogy Prokopios Chorikios tanítványa volt; legfeljebb csak az, hogy Prokopios ismerte Chorikios műveit. — Ez az ellenvetés is figyelmen kívül hagyja a kronológiai és földrajzi adottságokat. Chorikios és Prokopios kortársak, két szomszédos város szülöttei s így a kettőjük közti kapcsolat sokkal jobban megmagyarázható, ha feltesszük, hogy Prokopios Gazában ismerte meg Chorikios műveit, talán mint tanítványa.

3. Erre vall Haury másik észrevétele is, hogy t. i. a két író műveiben nemcsak hasonló kifejezések, hanem hasonló gondolatok is találhatók.

4. Haury felhoz néhány helyet gazai Aineias műveiből is, melyek Prokopiosnál szintén megvannak s így Prokopios gazai tartózkodásának további bizonyítékai lehetnek. — E közös kifejezések eredetét Litzica Thukydides művében keresi. Ebben igazat adhatunk neki, de egy megjegyzéssel: ha későbbi írók ugyanannak az antik auktornak ugyanazon kifejezéseit veszik át, akkor föltehető, mint a jelen esetben is, hogy közös tanulmányozásról van szó.

5. Több más érv mellett egyik kevésbé fontos észrevétele Haury-nak, hogy Prokopios, épügy mint Chorikios is, szívesen ír le eseményeket, tárgyakat. Ez történetíróknál magától értetődő hajlam, mint Litzica helyesen jegyzi meg. Különösen az a bizánciaknál, kiknek műveiben a leírások igen gyakoriak, pl. az ú. n. *ἐκφρασις*-ok, emlékművek, vidékek, évszakok leírásai. Ezek a hellénisztikus kor költészetében, még inkább regényirodalmában gyökereznek, s a bizánci korban nagy jelentőségük volt.⁴⁸

6. Jelentősebb Haurynak az a megállapítása, hogy Prokopios művei ugyanazt a félig pogány, félig keresztyén világfelfogást tükrözik, mint a gazaiakei. Prokopios is, mint a gazaiaik, kiknek cseppet sem szigorú keresztyénségéről már szóltunk, a *θεός* és *τύχη* szavakat gyakran felcserélik. — E világnézet eredetét Litzica Polybiosnál keresi. Az ő műveiben jut nagy szerep a *τύχη*-nek. De ha Polybiosig kell is visszamennünk, hogy e fogalomazonosítás gyökeréig eljussunk, akkor is elképzelhetjük, hogy Polybios és Prokopios közt az összekötő kapocs a gazaia iskola volt.

Haury érveivel szemben Litzica a következő ellenérveket szegzi :

1. Photios (Bibl. cod. 160) határozottan megkülönbözteti gazaia Prokopiost, a kiváló rétort, Chorikios mesterét kaisareiai Prokopios történetírótól.⁴⁹ Ha viszont kaisareiai Prokopios Chorikios tanítványa lett volna, Photios — Litzica szerint — ezt így fejezte volna ki : «Chorikios a gazaia Prokopios tanítványa volt, nem pedig a kaisareiai Prokopiosé, ki Chorikiosnak tanítványa volt, nem mestere». Photios megjegyzéséből azonban legfeljebb annyi világlik ki, hogy a két író ilyen kapcsolatát nem ismerte. Ez azonban nem zárja ki e viszony lehetőségét.

2. Litzica kiemeli, hogy a gazaiaikat főleg a grammatika és retorika érdekelte. Nevük is : szofista. Tevékenységük : iskolai oktatás, retorikai leckék, főleg pedig nyilvános szónoklatok, dicsőítő beszédek tartása ; szóval olyan irodalmi működés, melynél a «főszó a formán van». E retorikai irányzathoz Prokopiosnak semmi köze sincs. Ő Herodotost és Thukydidest nem csupán formai, hanem tartalmi szempontokból is utánozza. Művei nem üres szónoklatok, hanem a bizánci történetírás jeles termékei s e tekintetben Prokopios szorosan függ a klasszikusoktól és nem a gazaiaiktól. — Ezt az okoskodást nem tekinthetjük alaposnak. Egy iskola tanulói ugyanis nem feltétlenül mestereik foglalkozását és szellemi irányát követik. Ha ezek szónokok és szofisták is, a tanítványok lehetnek azért pl. : történetírók, állami hivatalnokok, jogászok, orvosok. Számtalan gazaia tanítvány ezeken a pályákon helyezkedett el. Épen Chorikios működéséről olvassuk : «Die Schüler, vor dem rhetorischen Kurs grammatisch vorgebildet, suchte Chorikios, ebenso wie er selbst von Prokopios angeleitet worden war, in die vollendete Korrektheit und Eleganz attischen Ausdrucks einzuführen, welche ihnen späterhin sei es im sophistischen, sei es im geistlichen, sei es im juristischen, oder ärztlichen Beruf zu gut kommen sollte».⁵⁰ A gazaiaik műveiből kitűnik, hogy növendékeik, miután az iskolában elsajátították a tiszta attikai stílust, a legkülönbözőbb hivatást töltik be. Az iskolai oktatás célja csak általános műveltség nyújtása volt. E képzettség birtokában

azután mindenki saját egyénisége szerint vállalt állást. Mi sem zárja ki tehát, hogy egyikükből történetíró is válhatott.

3. A gazaiak általában kerültek a hiatust: gazai Prokopios gondosan, Chorikios többnyire; gazai Aineias azonban már kevésbbé, Prokopios történetíró viszont nem. — Szerintünk ez nem lehet döntő érv, hiszen e három gazai tanár sem ügyelt a szabályra egyforma gondal. Prokopios csak tanítványuk volt; tőle még kevésbbé kell ezt várunk. Másfelől a hiatus kerülése nem kizárólag a gazaiak törekvése s épen nem valószínű, hogy hasonló kérdésekben az egyes iskolák között lényeges eltérések lettek volna.

4. Ugyanezt mondhatjuk Litzica legerősebbnek hitt évről is, hogy t. i. Prokopios végül azért nem lehetett gazai diák, mert nem követi a Meyer-féle ritmikus klauzula-törvényt, melyet pedig a gazaiak szem előtt tartottak. — Csakhogy maga Litzica is megjegyzi, hogy az egyik gazai tanár, Aineias, kaisareiai Prokopios kortársa sem ügyelt e törvényre. Ezt ő azzal magyarázza, hogy Aineias Alexandriában tanult; köre független volt Chorikiosétól és egészen más irányt képviselt. De ha ugyanazon város szellemi közössége sem törődött egyformán e törvényvel, akkor ez nem lehetett egyetemes érvényű, hiszen majdnem mindenütt ismerték, mégsem lehet kimutatni, hogy bárhol is kizárólagosan alkalmazták volna. Valószínű, hogy e ritmus-törvényt is, mint minden hasonlót, kiki saját izlése szerint követte. Utalunk P. Maas cikkére: szerinte a bizánciaknál nem mutathatunk ki általános érvényű mondatvégi hangsúlytörvényt: «Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est».⁵¹

Végeredményben tehát Litzica érvelését nem fogadhatjuk el. S bár Haury néhány észrevételét nem tartjuk meggyőzőnek, felfogását követve mégis úgy látjuk, hogy Prokopios a gazai iskolában végezte tanulmányait. Ilymódon őt is a Zosimostól kezdve kimutatható gazai Thukydides-hagyomány egyik ápolójának tekinthetjük. Tanára minden valószínűség szerint Chorikios volt. Hogy köztük ilyen viszony lehetett, ezt a mindkettőjük műveiben található, közös thukydidesi elemek is bizonyítják. Ilyen nyilvánvaló egyezések aligha lehetnek véletlenek; l. egyebek közt pl. a pestis leírását Prokopiosnál és Chorikios hasonló helyeit.⁵²

Braun és Haury sok ilyen egyezésre felhívták már figyelmünket. Mi eddig még ismeretlen kapcsolatokra akarunk rámutatni Prokopios és a gazai iskola között. Ezek szerintünk fényt derítenek a Markellinos-féle életrajz néhány problémájára is.

Láttuk, hogy az életrajz befejező részében szó van Thukydides művének főszemélyeiről. Ebből is látszik, hogy az egyes rétor-iskolákban

nagy figyelmet fordítottak az auktorok jellemrajzolására. Az utolsó fejezetekben az életrajz e részének írója (valószínűleg Zosimos) bemutatja az általa rajongásig tisztelt vezetőszemélyiségeket, Periklest, Archidamost, Nikiast s köztük Brasidast is. Dicséri Thukydideszt, hogy nem adott szájukba ironikus vagy ócsárló szavakat.⁵³ A rétor iskolákban tehát, úgy látszik, stilisztikai kérdések fejtegetése mellett lélektani szempontokra is kiterjeszkedtek. Ilyenirányú érdeklődés az iskola virágkorában Gazában sem hiányozhatott. S ha Prokopios Gazában tanult, efféle lélektani fejtegetések valószínűleg hatással voltak jellemzés-módjának kialakulására. Míg az ifjú Prokopios figyelmesen hallgatta mesterei előadását Thukydides emberábrázoló művészetéről, a hallottak mély nyomot hagyhattak lelkében. Ilyen emlékek hatása lehet, hogy hőseit gyakran jellemzi thukydidesi fordulatokkal.⁵⁴ Nagyon feltűnő hasonlóság észlelhető pl. Brasidas thukydidesi és Belisarios prokopiosi jellemzése között. Thukydides szerint Brasidast Spártában mindenki tevékeny és értékes férfiúnak ismerte.⁵⁵ Még halála után, a szicíliai háború éveiben is nagy tisztelettel emlegették.⁵⁶ Brasidas egyik beszédében lelkesen buzdítja katonáit, hogy ne féljenek a barbárok rendezetlen hordáitól.⁵⁷ Egyes szavait Prokopios Belisarios jellemzésében újítja fel.⁵⁸ A Brasidasra vonatkozó egyik frázis (*τῶν μὲν περὶ αἰσθημένων, τῶν δὲ ἀκοῇ νομιζάντων*, IV. 81, 2) háromszor is előfordul Prokopiosnál,⁵⁹ egyszer épen Belisarios egyik csata előtti beszédében, melyben haláltmegvető katonái bátorságát magasztalja.⁶⁰ Érdekes, hogy e fordulat Chorikiosnál is fellelhető.⁶¹

Ha figyelmesen elolvassuk azokat a fejezeteket, melyekben Brasidas tetteiről van szó, észre fogjuk venni, hogy Thukydides külön kiemeli Brasidas emberiségét. Brasidas Thrákiában és Makedoniában barbár törzsek közt jár hadaival, de mindig emberséges hozzájuk. Ugyanígy Prokopiosnál is gyakran olvasunk Belisarios nemeslelkűségéről. Belisarios az ellenség földjén jártában mindig megtiltja katonáinak a vidék pusztítását és a lakosság mészárlását. Egy alkalommal pl. szép szavakkal tartja vissza seregét az elfoglalt város feldúlásától.⁶² Egyszer jóságával megnyeri magának a barbár ellenséget is.⁶³ Belisarios egyetlen, jámborságához nem méltó tette egy bizonyos Konstantinos megöletése volt.⁶⁴

Perdikkas Thrákiában szerette volna elnyerni Brasidas segítségét a makedon fejedelem, Arrhibaios ellen, ki közös ellenségük volt. Brasidas ilyen módon kétszeres erővel támadhatott volna Arrhibaiosra. Mégis lemondott a bosszúról, tárgyalni kezdett vele s végül is sikerült megnyernie barátjává és szövetségesevé. Ezért becsüli Thukydides Brasidast, ugyanúgy, mint Prokopios Belisariost.⁶⁵

Prokopios műve 550 körül már megjelent,⁶⁶ s így valószínűleg Gazában is ismerték. Lehet, hogy a gazaiak a történetírók közt, Thukydides mellett Prokopiost is olvasták és tárgyalták. Ebben az esetben Thukydides egyes fordulatainak hallatára ezek prokopiosi reminiszenciái is feltűnhettek előttük és viszont. Erre enged következtetni egy, Thuk. IV. 83-hoz írt scholion. Itt arról van szó, hogy Brasidas késznek mutatkozik tárgyalni Arrhibaiossal, mint μέσος δικαστής. E kifejezést magyarázó scholiasta⁶⁷ Belisariost nemcsak hírből ismerhette, mint kortárs, hanem írott forrás, tehát Prokopios műve alapján is, mivel mondatfűzésén Prokopios hatása érezhető. Belisarios jellemvonásai közt, mint láttuk, Prokopios állandóan kiemeli az emberiséget, az ellenség iránt tanusított türelmet. Ugyanezt emeli ki a scholiasta is: τῶν ἐναντίων . . . μὴ καταφρονεῖν. Ha valaki azt hinné, hogy ez véletlen egyezés, annak figyelmét felhívjuk Prokopios Belisariossal kapcsolatos másik jellemző mondatára is: αὐτός τε γὰρ πάσῃ ἀρετῇ προὔχων (B. G. III. 1., Haury p. 300, 20—21.), mely a scholiastánál ilyen alakban szerepel: ἡ τῶν προυχόντων ἀρετή. E külső és belső egyezések föltétlenül közeli kapcsolatra mutatnak. A scholiasta minden bizonnyal alaposan ismerte Prokopios művét. Jogi kérdésekben is tájékozott lehetett, mert a μέσῳ δικαστῇ kifejezést két sajátos jogi fogalommal, a μεσότης-szel és διαιτητής-szel magyarázza, melyek Iustinianos korában általánosan ismertek. A διαιτητής (döntőbíró) szerepét és hatáskörét Iustinianos törvénykönyvei részletesen tárgyalják.⁶⁸

E scholion Iustinianos kora után íródott, talán még a hatodik században. S mivel a Thukydides-tanulmányok tűzhelye e korban Gaza, e scholion írója is gazai lehetett. Jogi képzettségét is ott szerezhette, mivel, mint láttuk, Gazában jogot is tanítottak s az iskola egyes növendékei híres ügyvédek lettek. A scholiasta, ha tényleg gazai volt, az ottani Thukydides hagyományok egyik késői ápolója lehetett. Egyes Thukydides-scholionok e hagyomány emlékeit őrzik, ugyanígy a Markellinos-féle életrajz néhány része is. Az életrajz és a scholionok ugyanis mindig együtt szerepelnek mint bevezetés és segédeszköz az antik írók műveinek tanulmányozásához. Aki az életrajzot használta, ismerte a scholionokat is és viszont, mivel ezek rendszerint egy műben együtt voltak. S ha a scholionok a folytonos használat közben állandóan gyarapodtak, a mű másik része, az életrajz sem maradhatott változatlan. Az egyes tanárok, a scholionok gyarapításával egyidejűleg, az életrajzot is átalakították céljaiknak megfelelően. Ezért az életrajzot nem lehet lezártnak tekintenünk a scholionok teljes összegyűjtésének és végső rendezésének időpontjáig. A Thukydides-scholionok összegyűjtését a közvetlenül Iustinianost

követő időkre szokás tenni. E scholionok legnagyobb részének forrásai a Kr. u. I—IV. századból valók. Néhány feltétlenül későbbi toldalék azt bizonyítja, hogy a scholionok a századok folyamán folyton bővültek. Így pl. schol. in Thuk. I. 132 kétségkívül a IV. század végéről keltezhető.⁶⁹ A III. századnál későbbiek schol. III. 38, hol Acta Apost. 17, 21 szerepel idézetként és schol. III, 37, hol Gregorios Nazianzosról van szó. A fent tárgyalt schol. IV 83 pedig a hatodik században íródott.

BEFEJEZÉS.

Mindezek a későbbi toldalékok azt bizonyítják, hogy a scholionok törzs-állománya az állandó használatban folyton változott és bővült. Így a gyűjtemény csak későn, talán éppen a VI. század folyamán zárult le. Ez esetben azonban az életrajz sem nyerhette el végleges formáját ez előtt az időpont előtt, mivel az ötödik és hatodik század folyamán Gazában az iskolai tanítás céljaira állandóan felhasználták. S ha Markellinos neve nem véletlenül került az életrajz címébe, akkor az ő működésének idejét erre az időre kell helyoznunk, mikor minden jel szerint gazai tanárok összegyűjtötték és lerögzítették a Thukydides-kultusz eredményeit. Markellinos neve, mint ezt már említettük, aligha maradhatott volna meg a címben, ha működése Zosimosét megelőzte volna. Hiszen Zosimos írta a bevezetést s a befejező részt. Egyébként is, Markellinosról semmi biztosat sem tudunk. Ez az ismeretlenség érthetetlen lenne, ha Zosimos és a gazai iskola virágkora előtt élt volna. Akkor ugyanis biztosan szóltak volna róla, vagy legalább nevét megemlítették volna. A rávonatkozó adatok teljes hiányát viszont sokkal jobban meg tudjuk magyarázni, ha Markellinost egy gazdag hagyomány késői örökösének, esetleg éppen gazai tanárnak tekintjük. Valószínűleg ő gyűjtötte össze a scholionokat is, mikor az életrajzot a fent elemzett anyagból megírta és neve alatt kiadta. Művét befejezte és az utókorra hagyta, de híre eltűnt, nyomtalanul, mint a híres gazai iskola is, melynek sorsa Kr. u. 635-ben pecsételődött meg. Ekkor foglalta el Omar kalifa a várost. Az arabok aztán véget vetnek a gazai hellénisztikus világnak.⁷⁰ Ez lehet az oka a Markellinos személyét burkoló homálynak is.

(Jegyzetek a 43. oldalon.)

GLI STUDI TUCIDIDEI DELLA SCUOLA DI GAZA.

INTRODUZIONE.

Sull'influenza di Tuciddide nell'epoca antica ed ellenistica vi sono già ricerche numerose.^{1*} Ma da molte testimonianze risulta che l'opera di Tuciddide influi ininterrottamente anche nei tempi posteriori. Negli ambienti anticheggianti della cultura bizantina Tuciddide ebbe sempre un posto onorevole, perchè nella storiografia bizantina gli storiografi attici e tra loro proprio Tuciddide furono modelli spesso seguiti. Quindi è da notare una tradizione ed influenza tucididea presso i Bizantini per parecchi secoli. Ma quest'influenza — per quanto io sappia — fino ad oggi non è stata abbastanza studiata. Così non è chiaro se Tuciddide abbia influenzato soltanto la forma oppure anche la sostanza. Naturalmente però questo problema non potremo risolverlo se non quando ci sarà nota la conoscenza dell'opera tucididea nei tempi bizantini.*

Quest'opuscolo è il primo capitolo di una simile ricerca. Iniziando il lavoro siamo partiti da tre punti. Per prima cosa abbiamo cercato di esaminare gli studi tucididei presso i Bizantini. Sui saggi dei commentatori antichi su Tuciddide abbiamo ragguagli abbastanza ricchi. Attraverso ad essi abbiamo ricercato le tracce di commenti e saggi bizantini. E dato che alcuni centri culturali salvarono l'eredità dell'epoca alessandrina per Bizanzio, il nostro principale proposito era di vedere il posto che aveva Tuciddide in essi. Secondariamente abbiamo ricercato l'influenza tucididea nella storiografia bizantina. Sono state fatte precedentemente degli studi, ma soltanto sulla lingua e la forma.^{1*} Il nostro terzo compito è stato di esaminare i manoscritti tucididei dal secolo decimo in poi. Le circostanze della copia e la provenienza di essi illustrano spesso con luce nuova l'ambiente culturale dell'epoca in cui sono stati trascritti.

* La traduzione italiana è stata fatta a Pisa dove nell'anno accademico 1938/39 ho passato un mezz'anno come titolare d'una borsa di studio di reciprocità. Per la revisione del testo esprimo le mie vivissime riconoscenze al caro amico Renato Tonelli, alunno della R. Scuola Normale Superiore di Pisa.

Questa ricerca ci ha giovato a scoprire rapporti notevoli ed ancora sconosciuti. Esaminando i centri culturali, ove l'opera tucididea fu studiata, è fatta argomento di insegnamento, si può stabilire il luogo, ove gli scrittori che imitavano Tuciddide conobbero l'opera tucididea. Ed una parte dei manoscritti appartenne a questi centri. Essi furono i libri di testo su cui i maestri insegnavano. Tale è un manoscritto tucidideo di Monaco di Baviera che probabilmente fu usato come libro scolastico (Monacensis 430).² Così è molto interessante il fatto che molti manoscritti tucididei nella seconda metà del secolo XV vennero conservati nell'isola di Creta prima che di là pervenissero in Italia.³ Le copie ed i rapporti di essi ci fanno supporre che in questo tempo in Creta Tuciddide sia stato oggetto di profondi studi tanto da influenzare la letteratura contemporanea.

Per mezzo di questo metodo ci troviamo nella possibilità di illuminare questioni che non si è riusciti a risolvere proprio perchè finora sono state esaminate quasi isolatamente. Ma nel caso presente troviamo insieme problemi diversissimi che sono connessi soltanto per la natura e l'origine comune. La sola contemporaneità associa già molti indizi che per i fattori culturali si legano spesso così strettamente da far apparire assai chiara la corrispondenza che esiste tra di essi.

Nei seguenti capitoli ci limitiamo ad esaminare l'origine della Vita attribuita a Marcellino, attraverso uno studio dei primi tempi dell'epoca bizantina, connettendo con essa il problema degli studi tucididei dello storiografo Procopio.

* * *

La Vita di Marcellino — a prescindere da una Vita anonima poco importante — è l'unica biografia di Tuciddide a noi tramandata. La sua importanza è molto grande, perchè oltre che notizie biografiche, ve ne sono anche altre che riguardano la storia della letteratura, della stilistica, della retorica, del testo. Così per es. la Vita conservò la notizia, secondo la quale l'opera di Tuciddide oltre che in 8 libri sarebbe stata divisa da alcuni filologi in 13. Questa testimonianza riguardo alla tradizione del testo ha un valore notevole, come dimostrò il Pasquali.⁴ Per queste ragioni l'origine della Vita, la personalità e le fonti dell'autore destavano l'attenzione dei filologi. Ma le ricerche diligenti non hanno risolte le questioni, anzi, il problema sembra diventare sempre più complicato. Nei seguenti capitoli, per riassumere il risultato delle ricerche anteriori, rendiamo conto accuratamente dello stato presente dei problemi. Vedremo che i vari filologi fanno risalire la Vita ai tempi di Giustiniano o poco prima.

Secondo il nostro parere in questo punto si congiunge alla questione un altro problema, quello degli studi tucididei dello storiografo Procopio. È un fatto già da molto tempo conosciuto che in Procopio si trovano di frequenti parole, frasi, descrizioni perfino, ricalcate dalle storie di Tucidide. Braun e Duwe alla loro volta, studiando con grande cura le opere di Procopio dimostrarono che in quelle è possibile trovare la maniera, lo stile e il linguaggio di Tucidide fino alle più piccole particolarità. Per es. la prefazione che inizia la storia della guerra del Peloponneso, rinasce presso Procopio, benchè confusa e mista di elementi diversi (Erodoto ecc.). Procopio, descrivendo la storia delle guerre contro i Goti, Persi e Vandali, sfruttò la tecnica ereditata da Tucidide. Gli avvenimenti sono esposti da lui in ordine strettamente cronologico, per anni e stagioni. Le persone principali della sua epoca sono caratterizzate alla stessa maniera di Tucidide. Leggendo nella sua opera le descrizioni di assedi, di combattimenti, non di rado ci sembra che riecheggino passi analoghi della guerra del Peloponneso. Anche la descrizione della peste, già diventata stereotipa, ritorna nella sua opera. Riguardo a questa larga imitazione si presenta la questione: fino a quanto devono essere considerate come genuine le testimonianze di Procopio? Non mancarono alcuni che accusarono Procopio di avere inventato avvenimenti e situazioni analoghe a quelle che troviamo in Tucidide e di avere falsificato così l'aspetto della sua epoca. J. Haury ha dimostrato l'eccessiva severità di quelle accuse ed ha anche illustrato da altri lati i rapporti tra i due storiografi.⁵ D'altra parte ha messo in rilievo che questa stretta imitazione non diminuisce il valore dell'opera procopiana.⁶

Per noi sono importanti l'origine ed il focolare di questa tradizione tucididea. Secondo la nostra convinzione, una tale eredità non ricompare mai isolata, ma nella serie dei secoli passa da una generazione all'altra e per mezzo delle singole scuole e dei centri culturali diviene di nuovo fattore operante. Le ricerche particolari possono mostrarci sempre maggiore numero di somiglianze e chiarire così e determinare sempre più l'imitazione procopiana; per illustrarla però e intenderla a fondo occorre una sintesi, che passi oltre all'osservazione delle uguaglianze stilistiche, non essendo contenta di notizie isolate.

1. La Vita attribuita a Marcellino.

La Vita di Tucidide, attribuita a Marcellino è un prodotto caratteristico dell'indirizzo dato dai filologi alessandrini. La biografia ellenistica porta in se indubbiamente i caratteri di questo indirizzo: l'amore

delle notizie, ricerca attentissima delle curiosità e delle particolarità, la totale mancanza di unità. L'accento si posa sulle parti e non sul tutto. Così accade frequentemente che tra le parti si trovino contraddizioni manifestissime, come appunto nella Vita di Tuciddide. Dopo la prima attenta lettura ci viene la convinzione che quella non sia un'opera armonica. Manca l'organicità che fonda le parti in unità compatta, determini il loro compito nel tutto. Non appaiono neppure gli accenni della personalità di un autore che ponderi le notizie secondo un suo concetto. Invece vi troviamo un cumulo di notizie, senza ordine messe l'una accanto all'altra, dalle quali però non risulta un quadro chiaro.

Queste notizie contraddittorie presentarono un compito molto difficile alla filologia moderna che tentò di valorizzarle. Dopo la metà del secolo passato la Vita diventò oggetto di ricerche continue. Il loro scopo era da principio di distinguere i singoli elementi di origine diversa e di stabilire la loro provenienza. Il metodo non poteva essere altro che quello di partire dall'opera stessa, di determinare le parti certamente coerenti ed attribuirle per mezzo di ricerche stilistiche ad uno scrittore già d'altronde conosciuto. Nel titolo della Vita, come autore si legge il nome di Marcellino, ma lo stabilire, quanta parte egli abbia nella composizione di essa, sembra difficilissimo. Insomma alla base di tutte le ricerche ci sono state queste due questioni cardinali: 1. la relazione tra Marcellino e l'opera, 2. la provenienza delle singole parti. Il lavoro viene ad essere fondato su basi molto deboli. Ecco la ragione, perchè troviamo una serie di combinazioni incertissime, con risultati differenti.

Le difficoltà cominciano col titolo della Vita che nel Codice Palatino è come segue: *Μαρκελλίνου ἐκ τῶν Θουκυδίδου σχολίων περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ Θουκυδίδου καὶ τῆς τοῦ λόγου ιδέας*. Nell'edizione Aldina invece si trova questo titolo: *Μαρκελλίνου περὶ τοῦ Θουκυδίδου βίου καὶ τῆς ιδέας αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ὅλης ξυγγραφῆς παρεκβολή*. Secondo questo ultimo sembra che l'autore fosse Marcellino. Ma che vuole dire *ἀπὸ τῆς ὅλης ξυγγραφῆς*? Perchè se *ξυγγραφή* significasse l'opera di Tuciddide, il significato di *ἀπὸ* diventerebbe oscuro dato che le notizie biografiche non traggono origine da essa. Invece se questo vocabolo significa la collezione degli scolii, questa denominazione sarebbe strana, perchè *ξυγγραφή* ordinariamente significa opera di uno storiografo.⁷ Dopo il Bekker quest'ultimo titolo non è più adottato. Ma anche l'altro titolo è oscuro. Secondo il Bux si può intenderlo in due modi. Primo, congiungendo *Μαρκελλίνου* con *ἐκ τῶν σχολίων*. In questo caso il titolo vorrebbe dire che le notizie della Vita risalgono agli scolii tucididei di Marcellino.

L'autore dunque sarebbe ignoto, solamente la sua fonte sarebbe stata nominata. Ma se congiungiamo *Μαρκελλίνου* con *περὶ τοῦ βίου*, il significato sarebbe che l'autore della Vita è Marcellino, le sue fonti sono gli scoli tucididei. Secondo il Bux non possono trovarsi argomenti convincenti a favore dell'uno o dell'altro significato. Ma, come pare a noi, questi due sensi opposti non hanno che importanza grammaticale. Perchè all'uso comune nella letteratura antica, dove di solito non erano indicate le fonti e la proprietà riservata fu quasi sconosciuta, i titoli portano il nome dell'autore e non l'indicazione della fonte. La personalità dell'autore ebbe sempre più grande importanza che non le sue fonti e le singole opere cominciarono non di rado col nome dell'autore (cf. per es. le opere di Erodoto e di Tucidide). Il titolo della Vita dunque anche nel caso presente porta il nome dell'autore e così vorrebbe dire che Marcellino fu compilatore della Vita.

Da questo punto di vista il lessico di Suida può essere fonte di congetture diversissime. Suida due volte cita il nome di Marcellino, s. v. *ἀπολαύω, μέτριος*; tre volte lo ricorda senza nominarlo, s. v. *ἴκριν, ὄργαν, χαρακτηῖρες*. L'articolo di Suida su Tucidide sembra in grande parte essere riproduzione parola per parola della Vita di Marcellino; le sue notizie nuove sono il frutto della sua cultura immensa. Dal fatto che Suida mantenne così fedelmente i vocaboli della Vita, si può supporre che egli giudicò quest'opera come un esempio classico della *λέξις* attica.⁸ Ma dopo questo è notevole che Suida nel suo lessico non dedicò un articolo a Marcellino, mentre fece menzione del retore Antillo, il cui nome non avrebbe potuto conoscere se non dalla Vita di Marcellino (cf. § 22, 36, 55). Il Doberentz voleva cercare la ragione di quella strana omissione, supponendo che Suida abbia identificato il nostro Marcellino con Ammiano Marcellino che fu detto da lui *φιλολογώτατος*, senza dubbio falsamente.⁹ Ma è pur un fatto che Suida, mentre sfruttò largamente la Vita di Marcellino, non fece menzione di Marcellino.

Sembra che l'opinione pubblica letteraria giudicasse la Vita come opera di Marcellino. Così per esempio scol. Senofonte Anab. II, 6, 29.¹⁰ Tzetze prestando poca fede alla notizia che Anassagora fosse stato il maestro di Euripide e di Tucidide, attribuisce la paternità delle notizie della Vita a Marcellino stesso.¹¹ Anche uno scol. ad Eschine cita Marcellino.¹² Da queste testimonianze appare che la Vita fu conosciuta sotto il nome di Marcellino e Marcellino ne fu considerato l'autore. Dunque secondo il titolo ed altre antiche testimonianze l'autore della Vita dovrebbe essere Marcellino o, più esattamente, Marcellino sarebbe stato colui che avrebbe dato ad essa la forma presente.

La Vita stessa però deve essere divisa in parti diversissime secondo l'origine e la composizione. Nella sua forma presente non è altro che la raccolta delle notizie riguardanti la vita e l'opera di Tucidide. La provenienza da parti diverse risulta dalla diversità stessa dello stile. Ma soprattutto le evidenti contraddizioni della Vita dimostrano la completa mancanza di una sintesi. Per esempio è molto manifesta la contraddizione riguardo al luogo della morte di Tucidide. Una volta l'autore rifiuta definitivamente la testimonianza di Zopiro secondo la quale Tucidide sarebbe morto in Tracia (§ 33). Ma poi più tardi due volte è scritto che Tucidide è morto in Tracia (§ 45, 55). Altrove si legge che Tucidide, amante della verità, parlando di Brasida e di Cleone non li oltraggia, benchè fosse stato mandato in esilio per causa di loro (§ 23 e § 26). Ciononostante l'autore trattando in seguito delle ragioni per cui Tucidide fu esiliato osserva che appunto per questo egli odia e oltreggia Cleone (§ 46). Trattando dello stile di Tucidide scrive, che vi si possono trovare elementi ironici (§ 53), invece altrove mette in rilievo che Tucidide non usa mai ironia la quale non sarebbe adatta al carattere dei suoi personaggi (§ 57). Queste affermazioni contraddittorie indicano manifestamente la diversa provenienza delle singole parti della Vita e appunto per questo devono essere tenuti distinti nella Vita gli elementi indipendenti. A ciò si aggiunge ancora la diversità dello stile dell'opera. Tutti questi fatti danno diritto ad una analisi separatrice. Ma è molto difficile stabilire dove comincino e dove finiscano le singole parti di differente origine. Conosciamo divisioni differentissime. Ma il nostro compito non può essere di dividere la Vita di nuovo, soltanto di profittare dei risultati accettabili di ricerche anteriori. Il Bux, recentemente, riassumendo il problema, divide la Vita come segue: Introduzione (1), prima parte (2—45), seconda parte (46—53), terza parte (54—58).¹³ Senza discutere l'esattezza di quella divisione, la seguiremo nella nostra trattazione. Perchè secondo il nostro parere la cosa più importante non è quello di sapere in quante parti dovrebbe essere distinta la Vita, ma quali sono le parti, la cui provenienza può essere sicuramente stabilita. In primo luogo dunque esamineremo da questo punto di vista l'origine delle singole parti.

L'introduzione si suole mettere in relazione con la Vita di Demostene, attestata sotto il nome di Zosimo. Per quanto riguarda lo stile, le introduzioni di queste due Vitae ci sembrano opera dello stesso autore.¹⁴ Dal contenuto dell'introduzione della Vita di Demostene appare che essa era la seconda in una raccolta di Vitae. Prima di quella — secondo Oomen¹⁵ si sarebbe trovata la Vita cosiddetta γ' di Isocrate. Così queste

tre Vitae sarebbero messe insieme, nell'edizione di un autore, probabilmente con gli scoli raccolti per illustrare le opere di quei classici. Questo si ricaverebbe dalle seguenti parole della Vita di Marcellino: ἀναγκαῖον δὲ πρῶτον εἰπεῖν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ γένος καὶ τὸν βίον· πρὸ γὰρ τῶν λόγων ταῦτα ἐξεταστέον τοῖς φρονοῦσι καλῶς. (§ 1). Perchè λόγοι significa le opere dei singoli autori, ovvero la loro interpretazione. L'introduzione sembra dunque essere scritta da Zosimo, secondo l'opinione comunemente accettata.

Ma la provenienza della prima parte (2—45) è molto oscura e discussa. Il suo stile è senza unità; ci sono alcuni luoghi, dove lo scrittore riproduce semplicemente i fatti, altrove scrive mediante il metodo *ζητήματα—λύσεις*. Perciò alcuni credettero che questa parte fosse l'introduzione di un libro scolastico (per esempio Herbst¹⁶). John giudica anche quella come opera di Zosimo.¹⁷ Ma è probabile che la composizione di quella non risalga a Zosimo. Perchè nella Vita di Demostene che fu composta da Zosimo, lo stile dell'introduzione non cambia poi, ma rimane sempre unito. Quella divergenza dallo stile dell'introduzione alla Vita di Tucidide e da quella della Vita di Demostene mostra che la parte seguente difficilmente potrebbe essere opera di Zosimo. È più probabile invece che traesse origine da un'opera anteriore senza mutamenti sostanziali. Zosimo non sarebbe stato dunque autore originale, bensì solamente conservatore di notizie di biografie antiche. E poichè Zosimo visse circa nella seconda metà del quinto secolo d. Cr., quelle parti dovevano avere la loro forma fissata prima di questi tempi. Secondo l'opinione di Bux, la forma presente, come fa supporre lo stile, sarebbe stata stabilita nelle scuole neoplatoniche esistenti nel corso del secolo V.¹⁸ Ma l'autore non può essere determinato. Però è sostanziale la conclusione che la prima parte differisca dall'introduzione e sia anteriore a quella.

Lo stesso appare anche dalla parte seconda la cui origine è portata dal Bux nell'epoca di Dionigi di Alicarnasso.¹⁹ Ma questa parte non risalirebbe immediatamente a Dionigi stesso, perchè l'autore è grande ammiratore di Tucidide e perfino si contrappone non di rado a Dionigi di Alicarnasso. (§ 53). Per questo motivo si crede che sia stato un avversario di Dionigi. Potrebbe essere Cecilio, un avversario ostinato di Dionigi, ma non sappiamo affatto che egli abbia scritto qualche cosa attorno a Tucidide. Ad ogni modo questa parte dobbiamo considerarla come opera assolutamente eterogenea che dapprima non era per nulla connessa con la parte anteriore. Di questa composizione di elementi eterogenei abbiamo molti altri esempi nella biografia del tempo. Avendo la parte

anteriore un carattere biografico, l'autore mirava probabilmente a completarla con l'annessione di queste trattazioni stilistiche. Ma per quanto riguarda la personalità di quest'autore, non se ne trova nessuna notizia. Alcuni credono che fosse un maestro di scuola; ma tale ipotesi non ci dice nulla, essendo chiaro che queste biografie furono scritte in generale per l'insegnamento scolastico e perciò simili congetture intorno all'autore sono sempre possibili.

Anche nella terza parte si tratta di problemi stilistici. È significativa la trattazione del *χαράκτῆρ* e dell' *ιδέα* dell'opera di Tucidide, dove Bux vede l'influenza del retore Ermogene.²⁰ In questo caso quella parte sarebbe il prodotto dell'epoca posteriore cioè bizantina della retorica greca, quando l'opera di Ermogene diventò libro scolastico molto usato e stimato. Lo scrittore parla di personaggi principali dell'opera tucididea con entusiasmo, considerandoli quasi come eroi. Quest'ammirazione ci rammenta le parole elevate dell'introduzione, la quale ci è richiamata alla memoria anche dal fatto che vengono nominati di nuovo Antillo e Demostene (§ 56). Queste uguaglianze tra l'introduzione e l'ultima parte ci lasciano credere che l'autore delle due parti sia una stessa persona, cioè Zosimo.

Quindi degli autori delle singole parti della Vita non riusciamo a scoprire nessun altro fuorché Zosimo e la provenienza delle altre rimane ignota. E dato che la più probabile congettura riguarda l'origine dell'introduzione che sarebbe opera di Zosimo, forse è stato lui il primo compositore dell'opera. Zosimo avrebbe inserito la Vita in una grande collezione di scoli, dove si trattava di Isocrate, di Demostene e di Tucidide. In questo caso la Vita sarebbe stata la prefazione alla trattazione dell'opera tucididea. Ma di questa supposta collezione non sappiamo niente di certo. Sembra probabile che essa non sia rimasta intatta, ma che i maestri posteriori la trasformarono, sfruttandola secondo i loro scopi.

Ma allora sorge la questione: che relazione ci sarebbe stata tra Marcellino e la Vita, mentre possono essere dimostrate solamente le tracce del contributo di Zosimo, il nome di Marcellino invece ha relazione con essa solamente in base al titolo. Vi furono alcuni che cercarono con grande cura le parti dovute a Marcellino. Per esempio Oomen gli attribuisce la prima parte (secondo lui §§ 2—44) e crede che Marcellino sia stato l'autore della forma presente della Vita.²¹ Ma questo metodo, di cercare cioè autore, non può appoggiarsi su nessun sicuro fondamento. Perché alcune parti — come abbiamo visto — giustamente possono essere assegnate a Zosimo, poiché le altre sue opere sono conosciute e nel loro stile scopriamo somiglianze con alcune parti della Vita. Invece,

non conoscendo nessun'opera di Marcellino, non abbiamo nessun elemento di confronto. Quindi è impossibile fissare con certezza, magari anche con probabilità le parti da attribuire a Marcellino.

Similmente è difficile stabilire se Marcellino sia vissuto prima di Zosimo ovvero dopo lui. Le opinioni anche qui divergono. Alcuni credono che Marcellino sia stato precursore di Zosimo (Schumann,²² Oomen²³); altri invece che sia vissuto dopo Zosimo (Ritter,²⁴ John²⁵).

I sostenitori della prima opinione ritennero Marcellino maestro di Zosimo e nella composizione della Vita attribuirono a lui grande importanza. Marcellino avrebbe composto la prima parte a cui avrebbe aggiunta la seconda come appendice. Sarebbe sua opera anche un commento ad Ermogene tramandato sotto il nome di Marcellino. Il titolo della Vita dato da Marcellino fu poi integrato da Zosimo il quale ampliando la Vita, la inserì nella sua collezione. Così sarebbe entrato nel titolo la frase: *τῆς τοῦ λόγου ιδέας* che ritroviamo appunto nella parte annessa per ultima.

Invece altri vogliono affermare con argomenti non di poco peso che Marcellino sia vissuto dopo Zosimo. Essi credono inverosimile che la Vita abbia avuto un titolo speciale, mentre si trovava insieme con gli scolii, in un volume. E poi, se Zosimo avesse preso la Vita da Marcellino, avrebbe difficilmente lasciato invariato il titolo tradizionale, poiché in tal modo avrebbe dato a conoscere che la Vita non era stata scritta da lui. Invece la Vita di Demostene, una parte della collezione di Zosimo, porta il suo nome fino a oggi. Tali Vitae tramandate nel corso dei secoli, attestano probabilmente il nome dell'ultimo redattore. Quindi il titolo della Vita di Demostene certifica che il suo ultimo redattore è stato Zosimo e similmente che quello della Vita di Tucidide è stato Marcellino il quale forse, vissuto dopo Zosimo, avrebbe, come un editore, separato gli scolii a Tucidide da quelli a Isocrate ed a Demostene e avrebbe edita la Vita, insieme con quelli, sotto il suo nome.

Noi accettiamo l'opinione di coloro che fanno Marcellino posteriore a Zosimo. Esporremo in seguito i motivi di questa nostra adesione. Prima di tutto dobbiamo determinare l'epoca nella quale visse Zosimo. L'unico risultato positivo delle ricerche che si fondano su un'analisi interna della Vita stessa, è, come abbiamo visto, il poter stabilire l'attività di Zosimo. Per fare un passo innanzi, dobbiamo valorizzare questo risultato. Il nostro primo compito sarà di mettere in chiaro la personalità di Zosimo o almeno l'epoca e l'ambiente, nel quale egli visse.

Ma anche attorno alla persona di Zosimo regna grande incertezza. Il nome di un Zosimo *Γαζαῖος ἢ Ἀσκαλωνίτης*, commentatore di Demo-



stene, ricorre in Suida.²⁶ È significativo che Suida attribuisce due aggettivi a Zosimo e che pose l'epoca della sua vita sotto il regno di Anastasio (491—518 d. Cr.). Invece Giorgio Cedreno racconta che l'imperatore Zenone (474—491 d. Cr.) nel 477 ritornando dall'esilio, fece ammazzare crudelmente più uomini illustri e tra essi anche un certo Zosimo, retore di Gaza.²⁷ Questo fatto viene attestato anche da Zonara, ma tra i nomi delle vittime non si trova quello di Zosimo.²⁸ Seitz, per spiegare il dubbio già esistente in Suida rispetto alla patria di Zosimo suppone che ci siano stati due Zosimi, l'uno sofista di Gaza e l'altro grammatico di Ascalone, che da Suida vennero confusi.²⁹ John non distinse due persone e cercò di trovare analogie di tali duplici denominazioni:³⁰ «*Ut Chrysippus Ταρσὺς ἢ Σολεὺς* appellabatur, quia Tarso Solos demigravit, vel Herodotus Halicarnassensis Thurium sese nominavit, ita Zosimum, quia aut Ascalone Gazam (quod e re ipsa verisimilius est), aut Gaza Ascalonem demigrasset, a Suida Gazaeum sive Ascalonitam appellatum esse». Secondo lui Suida avrebbe confuso Zosimo, ucciso sotto il regno di Zenone nel 477 e Zosimo, lo storiografo che visse sotto il regno di Anastasio. Ma Oomen rifiutò quest'ipotesi, osservando che Suida non fece nessuna menzione dello storiografo Zosimo.³¹ John invece dimostrò che negli escerpti di Costantino, usati da Suida, lo storiografo Zosimo era ricordato colla denominazione di Ascalonita. Ma Oomen crede che Suida abbia sbagliato. Secondo lui, se Suida avesse identificato Zosimo collo storiografo, l'avrebbe nominato storiografo e non *σοφιστής*. E per quanto riguarda lo stile dello storiografo, è ben differente da quello di Zosimo Ascalonite. Anche secondo noi, il nostro Zosimo non è stato lo storiografo, a motivo della diversità del loro stile e perché non si trovano altri indizi di questa supposta identità. Ma in base alla denominazione duplice presso Suida alcuni non cessano di parlare di due Zosimi, quello di Gaza e quello di Ascalone. Quest'ultimo sarebbe stato il nostro autore, come crede Oomen, il Zosimo di Gaza invece una persona incerta, di cui neanche Suida avrebbe conosciute le opere.

Insomma si vede con certezza che ci fu un Zosimo, il nostro autore, di Ascalone ossia di Gaza. Ma è superfluo supporre ancora ad ogni modo l'esistenza di un altro Zosimo di cui non sappiamo niente e che neanche Suida conobbe; alcuni filologi moderni però credono di averlo sicuramente scoperto. Il fondamento unico di queste combinazioni è la denominazione duplice presso Suida. Ma in simili casi — come accennò anche John —, possono essere citate analogie numerose: se qualcuno si trasferiva da una città, veniva frequentemente denominato dall'una ed anche dall'altra. Nel nostro caso si tratta di un retore di Gaza ossia

di Ascalone che visse circa nella seconda metà del secolo quinto. Osservando la posizione geografica delle due città, vedremo che sono due città vicine della Palestina; così sembra molto naturale che un retore si trasferisse da una all'altra. Questa possibilità diventerà ancora più verosimile quando esaminando la storia di queste città conosceremo che l'una di esse, Gaza, appunto in questi tempi fu celeberrima per la sua scuola retorica. L'attrazione esercitata da questa era così forte che sembra assai probabile l'osservazione sopracitata di John secondo la quale Zosimo si sarebbe trasferito da Ascalone a Gaza. La stessa cosa seguirebbe anche dal fatto che presso Suida in primo luogo si trova Ἀσκαλωνίτης che vorrebbe significare il luogo di nascita di Zosimo il quale più tardi si trasferì a Gaza, probabilmente attratto dalla famosissima scuola.

2. La scuola di Gaza.

Vale la pena di prendere in esame il sorgere e il fiorire di questa scuola.³² La scuola di Gaza è un focolaio tardivo dell'ellenismo. Le altre scuole retoriche già stavano morendo dappertutto quando questa continuava a fiorire. La sua nascita viene determinata da molti felici elementi, geografici e storici. La città comincia ad essere ellenizzata nei tempi di Alessandro Magno. In seguito ad immigrazioni intensissime di Greci e di Macedoni il suo carattere originale si trasformò e diventò a poco a poco greca. Mentre l'impero romano assicura la quiete alla città, l'ellenismo s'estende sempre più e i cittadini partecipano della vita dello spirito greco. La floridezza economica fondata su importanti risorse di vario genere dava impulso continuo allo sviluppo culturale. Nella città vengono costruite belle piazze, luoghi di divertimento, edifici magnifici; i cittadini celebrano feste luminose. Insomma non mancano i fattori necessari allo svolgimento della cultura. Le opere di un retore di Gaza, Coricio, ci conservano molte testimonianze interessanti sulla fioritura della città.

La favorevole situazione geografica della città era di importanza eminente. Attraverso l'Egitto aveva rapporti intimi con Alessandria. Sulla scuola di Gaza la filosofia di Alessandria esercitava una notevole attrazione. Gli studenti di Gaza ad Alessandria imparavano gli elementi della filosofia e conoscevano gli antichi filosofi. In questa città, detta da Procopio Gazeo ἡ κοινὴ τῶν λόγων μύτηρ, gli studenti di Gaza vengono introdotti nei misteri della retorica e sofistica. Ed anche più tardi, dopo il perfezionamento dei loro studi, guardarono Alessandria, come la loro patria spirituale, dove mandavano agli amici le loro opere per

averne il giudizio. I rapporti tra le due città sono illustrati dalle lettere dei professori i quali spediscono con raccomandazioni ai colleghi i loro studenti. Ma le relazioni di Gaza si allargano anche ad altre città. Sta in comunicazione con Berito — la cui celebre scuola giuridica era frequentata dagli studenti di Gaza —, con Antiochia, Elusa, Cesarea ed anzi con Costantinopoli.

Allo sviluppo della sofistica diedero impulso le feste celeberrime e le gare diverse connesse con queste, dove i sofisti potevano trovare occasione di sfoggiare il loro ingegno e l'erudizione e ricevere nuovo incitamento al lavoro continuo. Il cristianesimo man mano vittorioso attenua e spegne lo splendore di queste feste pagane, ma anche dopo la vittoria decisiva del cristianesimo rimangono certi loro elementi nel nuovo splendore delle feste cristiane. Sembra che alcune feste antiche, come quelle di Afrodite e Dioniso, in nuova forma, ma con sostanza antica continuassero a esistere per un certo tempo. A Gaza dunque si trovavano insieme tutte le circostanze, necessarie allo sviluppo della sofistica. Così è naturale l'attività fervida dei letterati di Gaza i quali trattano tutti i generi della letteratura e della scienza. Nel centro però del loro insegnamento stava sempre la retorica. I loro modelli erano i più grandi rappresentanti della letteratura greca: tra i poeti in primo luogo Omero, poi Esiodo, Solone; tra i tragici Euripide; tra i commediografi Eupoli, Aristofane, Filemone e Menandro. Conoscono Pindaro e molti altri poeti, adesso sconosciuti. Tra gli storiografi amano molto Erodoto, a causa del suo gusto per episodi graziosi e Senofonte, come maestro dello stile classico, semplice ed elegante. Accanto a Platone, Demostene, Eschine e Isocrate apprezzano e studiano molto l'opera di Tuciddide. Questo culto di Tuciddide in Gaza sarà per noi un principio molto importante per le ricerche posteriori.

3. Tuciddide nella scuola di Gaza.

Sopra si trattava di una Vita di Demostene, pervenutaci sotto il nome di Zosimo. Con questa possiamo mettere insieme l'introduzione della Vita di Tuciddide e la Vita γ' di Isocrate. Oomen attribuisce a Zosimo anche un commento ad Eschine. Insomma Zosimo avrebbe trattato di questi scrittori che erano modelli — come abbiamo visto — dei Gazei. D'altra parte Zosimo ebbe la denominazione di Γαζαῖος. Da tutto questo si può verisimilmente supporre che egli fosse uno dei rappresentanti della scuola di Gaza. E dato che Zosimo visse circa nella seconda metà del secolo V, sembra che egli sia stato un precursore della scuola

di Gaza. Ma dell'attività di essa in questi tempi non abbiamo notizie sufficienti poichè la sua fioritura avvenne più tardi, nella prima metà del secolo sesto. Non è escluso però che già anche allora fosse stato a Gaza un movimento spirituale abbastanza vivace. Quindi ci sembra che lo spirito di questa scuola informi alcune parti della Vita di cui parlavamo.

Un maestro di Gaza dà un riassunto del loro metodo dell'insegnamento³³ che ci fa subito pensare alle introduzioni delle Vitae di Demostene e di Tucidide, attribuite a Zosimo, delle quali sopra abbiamo già trattato.³⁴ In tutti e tre luoghi citati ricorre la stessa immagine: l'opera sconosciuta è presentata come un mistero; gli scolari vengono iniziati ai suoi segreti con pompa solenne. Questa metafora caratteristica si ripete dunque anche più tardi presso Coricio, un maestro di Gaza; avrebbe potuto dunque essere una formula stereotipa, spesso usata dai Gazei nel loro linguaggio scolastico.

La fioritura della scuola di Gaza comincia con l'attività di Procopio Gazeo che visse intorno al 465—528.³⁵ Egli iniziò i suoi studi ad Alessandria, dove riuscì vincitore in una gara oratoria con un sofista famoso. Intorno al 484, all'età di 18—20 anni era già professore di retorica. In breve tempo si acquistò tanta ammirazione che Antiochia, Tiro, Cesarea cercarono di allettarlo con splendide offerte. Me le rifiutò decisamente e non lasciò Gaza. Dopo una breve sosta a Cesarea, Pamfilia, Costantinopoli (dove fu in legazione) tornato in patria i concittadini lo stimavano grandemente come oratore e professore. Fu di un'attività straordinariamente versatile. Le sue opere principali sono di carattere ecclesiastico e religioso, ma abbiamo notizie anche di altre sue opere grammaticali e filologiche. Il titolo di una sua opera perduta³⁶ richiama alla mente l'ultima parte della Vita di Tucidide, attribuita da alcuni a Zosimo.³⁷

Di Procopio è molto più conosciuto il suo esimio discepolo e successore, Coricio Gazeo.³⁸ Visse ed insegnò nella prima metà del secolo sesto, come certamente appare dai suoi discorsi, datati intorno al 520—540. L'anno della sua morte è sconosciuto, ma si sa che morì in età assai avanzata. Conforme al costume dei suoi connazionali studiò per un certo tempo ad Alessandria, ma poi visse continuamente a Gaza. Non ebbe la versatilità del suo maestro. Dedicò tutta la sua attività alla retorica senza però aver ottenuto la rinomanza e l'autorità del maestro. Dopo la sua morte il fervore di studi cominciò a declinare ed i retori tardivi sono avvolti da un velo di impenetrabile oscurità.

Accanto a Coricio circa nel medesimo tempo ebbe vita un altro

circolo con a capo Enea Gazeo³⁹ il quale si occupò oltre che di retorica anche di filosofia. Tra i maestri di Gaza quello che mostra più forte l'influenza di Tucidide è Coricio. Egli chiama Tucidide «fonte della retorica che spesso irrigò anche Demostene».⁴⁰ Malchin e Van Dis, scrutando a fondo le sue opere, stabilirono le fonti ed i modelli di cui si servi.⁴¹ D'allora in poi sappiamo che Coricio ebbe profonda conoscenza dell'opera tucididea, come dimostrano certe sue citazioni, anzi anche periodi di Tucidide, da lui spesso parafrasati.

Nell'edizione recentissima delle opere di Coricio (da Foerster) sono indicate ogni volta queste somiglianze che sono così frequenti da poterci dare un'idea degli studi profondi di Coricio su Tucidide. Senza molte citazioni, esamineremo soltanto una sua opera il Paidoctonos, tra le cui fonti noi crediamo di trovare oltre alla storia di Tucidide anche le tracce degli scolii ad essa. Si tratta della seguente questione: qual'è il giudizio che si deve dare dei genitori che sacrificano i loro figli a vantaggio dello stato. Vi troviamo righe che corrispondono a scoli I. 20. Tucidide.⁴² Le stesse parole si trovano anche presso Suida.⁴³ Questa somiglianza manifestissima⁴⁴ nelle parole e nei concetti non potrebbe essere un caso fortuito. Coricio, trattando dei bambini richiesti come vittime dai tiranni, sembra che si sia servito delle notizie di Tucidide sui Pisistratidi e forse quegli scolii sono dovuti alla sua mano. Forse proprio allora trattava con i suoi discepoli dell'opera tucididea, servendosi per essa anche degli scolii. Questa congettura è resa probabile da alcune reminiscenze di Tucidide che si trovano spesso nella stessa opera sopra ricordata. La più importante è quell'*ἀνταρνεύειν* (ed. Foerster p. 388, 1) che nella letteratura greca è rarissima e per la prima volta si trova in Tuc. I, 18, proprio nell'introduzione del passo già ricordato. La ripetizione di quella parola rara conferma ancora la nostra supposizione che Coricio abbia studiato e sfruttato largamente l'opera di Tucidide.

4. Lo storiografo Procopio e la scuola di Gaza.

Quindi l'attività di Coricio rappresenta una tappa molto importante nella tradizione degli studi di Tucidide presso i Gazei. Non mancano però gli indizi secondo i quali anche Procopio di Cesarea, lo storiografo sia uscito da quel centro spirituale e la sua imitazione di Tucidide abbia origine di là. Tale relazione appare subito verosimile, quando pensiamo che Cesarea, città di Palestina è situata nelle vicinanze di Gaza e, come è già stato osservato, i Gazei ebbero rapporti con essa.

Abbiamo notizia di un certo Diodoro, parente di Procopio Gazeo, che fu scolaro a Gaza e di là venne a Cesarea. Fu un oratore ed avvocato famoso. A lui Procopio mandò il suo discepolo e parente Orione che prima a Berito studiò diritto e più tardi fu impiegato a Costantinopoli.⁴⁵ Si sa dunque di Gazei giunti a Cesarea, anzi a Costantinopoli. Questo è molto importante fissarlo, poichè Procopio di Cesarea nello stesso modo presto si trasferì a Costantinopoli. Soprattutto da questo fatto sorse l'opinione che Procopio abbia studiato in quella città. Invece Haury tentò di dimostrare che Procopio sia stato uno scolaro di Gaza.⁴⁶ I suoi argomenti non sono sempre persuasivi, neanche di grande importanza, ma nel loro complesso accettabili. Contro di lui prese posizione Litzica ma senza nessun risultato conclusivo.⁴⁷

Gli argomenti di Haury sono questi:

1. Erodoto, Tuciddide e Demostene sono i modelli di Procopio come anche della scuola di Gaza, quindi si può ammettere che Procopio li conobbe a Gaza. Naturalmente questa ipotesi si fonda sul presupposto che il luogo di nascita e l'epoca della sua attività possono essere congiunte con la scuola di Gaza. Ma Litzica non tenne conto di questo presupposto ed attribuì all'argomento di Haury questo significato: «Tutti coloro che imitarono Erodoto, Tuciddide e Demostene, devono essere stati studenti di Gaza, poichè questi autori furono studiati a Gaza; Procopio li studiò ed imitò, quindi appartenne a quella». Secondo lui nello stesso modo anche Anna Comnene e Calcocondile dovrebbero essere considerati discepoli di Gaza, poichè imitarono Tuciddide. — Ma tale confutazione non può essere convincente, neanche seria, poichè non tiene conto dei presupposti geografici e cronologici dell'argomento di Haury.

2. Presso Coricio si leggono frasi simili a quelli di Procopio. Secondo Litzica da ciò non segue senz'altro che Procopio sia stato il discepolo di Coricio, soltanto tutt'al più che Procopio abbia conosciuto le opere di Coricio. — Neanche questa obiezione non tiene conto dei fatti cronologici e geografici. Perchè, dato che Coricio e Procopio furono contemporanei ed ebbero luogo d'origine assai vicino, possiamo immaginare un rapporto tra loro più facilmente pensando che Procopio realmente a Gaza abbia conosciuto le opere di Coricio, forse come suo discepolo.

3. Questo possiamo supporre anche da un'altra osservazione di Haury, che nelle opere dei due scrittori si trovano non solo frasi, ma anche pensieri comuni.

4. Haury crede di aver scoperto anche alcune frasi di Enea di Gaza in Procopio le quali possono essere un'ulteriore conferma della

supposta permanenza di Procopio a Gaza. — Litzica cerca l'origine di queste frasi simili nell'opera di Tucidide. In questo possiamo consentire con Litzica, osservando però che in tal caso, quando i posteri, imitando uno scrittore classico, usano tutti le stesse sue rare frasi, è probabile che, come l'abbiamo supposto, si tratti di una comune tradizione di studi.

5. Haury cita anche questo, oltre agli altri argomenti di secondaria importanza, che Procopio usa la descrizione così spesso e volentieri come Coricio. In questo caso Litzica ha ragione, sostenendo che questo presso uno storiografo è cosa naturale e molto comune, specialmente presso i bizantini, nelle cui opere le descrizioni sono usatissime, per es. le cosiddette *ἐκφράσεις*, descrizioni di monumenti, di paesi, di stagioni, derivate dalle poesie e dai romanzi ellenistici che ebbero una importanza considerevole nell'epoca bizantina.⁴⁸

6. Più notevole è l'osservazione di Haury che le opere di Procopio rispecchiano la stessa visione della vita dei Gazei, un misto di paganesimo e di cristianesimo. Procopio e i Gazei, del cui cristianesimo poco ortodosso si è parlato sopra, scambiano frequentemente nell'uso le parole *ὁ θεός* e *τύχη*. — Litzica trova l'origine di questa visione della vita presso Polibio dove alla *τύχη* è attribuita grande importanza. Ma, se dovessimo risalire a Polibio per ritrovare l'origine di questa identificazione di significato, anche in questo caso possiamo supporre che il legame tra Polibio e Procopio sia stato la scuola di Gaza.

Agli argomenti di Haury Litzica contrappone i seguenti:

1. Dal Fozio, Bibl. Cod. 160 si vede, che Fozio distingue precisamente Procopio di Gaza, il retore esimio, il maestro di Coricio dallo storiografo Procopio di Cesarea.⁴⁹ Invece, se Procopio di Cesarea fosse stato il discepolo di Coricio, Fozio — come sembra a Litzica — l'avrebbe espresso così: Coricio fu il discepolo del retore Procopio di Gaza, non di Procopio di Cesarea il quale fu discepolo e non maestro di Coricio. Da tutto questo però non segue altro se non che Fozio non conobbe questo rapporto che pure poteva esistere tra i due scrittori.

2. Litzica mette in rilievo che l'interesse dei Gazei era tutto rivolto alla grammatica e retorica e si chiamavano sofisti. La loro attività consisteva nell'insegnamento, nelle lezioni retoriche, principalmente nelle orazioni pubbliche, negli elogi, insomma nei generi letterari dove «da forma soleva assumere la parte principale». Con questa tendenza retorica Procopio non può avere nulla di comune, perchè per lui Erodoto, Tucidide sono modelli preziosi anche a motivo del contenuto, non soltanto della forma. Le opere di Procopio non sono declamazioni vuote, ma

appartengono ai prodotti più notevoli della storiografia bizantina e a questo riguardo Procopio dipende strettamente dai classici e non dai Gazei. — Questo ragionamento non può essere preso sul serio. Perché è naturale che gli allievi di una scuola non seguono sempre la stessa direzione e professione dei loro maestri e sebbene questi siano oratori, sofisti, i discepoli possono diventare per es. — storiografi, impiegati dello stato, oppure giuristi, medici: a queste professioni appunto sappiamo che si dedicarono molti discepoli di Gaza. Dell'attività di Coricio si legge: «Die Schüler, vor dem rhetorischen Kurs grammatisch vorgebildet, suchte Chorikios, ebenso wie er selbst von Prokopios angeleitet worden war, in die vollendete Korrektheit und Eleganz attischen Ausdrucks einzuführen, welche ihnen späterhin sei es im sophistischen, sei es im geistlichen, sei es im juristischen, oder ärztlichen Beruf zu gut kommen sollte». ⁵⁰ Negli scritti dei Gazei leggiamo che gli studenti di Gaza, imparando nella scuola il più puro atticismo, trovano posti in uffici diversissimi. Lo scopo dell'insegnamento della scuola non era altro che dare una cultura generale e acquistata che fosse, gli studenti secondo la loro personalità cercavano gli impieghi e nulla vieta di credere che uno di loro abbia potuto diventare storiografo.

3. I Gazei in generale evitavano lo iato. Procopio di Gaza lo evitò scrupolosamente, Coricio perlopiù, ma Enea di Gaza meno. Procopio di Cesarea invece non ebbe presente questa regola. — Ma questo non può essere argomento sufficiente, perchè neanche quei tre professori di Gaza badavano a questa regola con la stessa cura. Tanto meno bisogna attendersi ciò da Procopio che fu verosimilmente un discepolo della scuola. D'altronde la tendenza ad evitare lo iato non fu limitata esclusivamente ai Gazei e non sembra probabile che tra le singole scuole in simili questioni fossero state divergenze essenziali.

4. Lo stesso possiamo dire dell'argomento creduto fondamentale da Litzica, secondo il quale Procopio in nessun modo poteva essere discepolo della scuola di Gaza perchè non ha seguita la cosiddetta legge delle clausole ritmiche di Meyer, osservata dai Gazei. — Ma Litzica stesso annota che per es. un professore di Gaza, Enea, contemporaneo di Procopio di Cesarea non badò a questa legge. Litzica cerca la ragione di questo nel fatto che Enea ha studiato ad Alessandria e che la sua scuola è stata indipendente da quella di Coricio e ha rappresentato un'altra tendenza. Ma se neanche il centro spirituale della stessa città conosceva ed osservava egualmente questa regola, essa non poteva avere una validità universale, perchè, pur essendo conosciuta quasi dappertutto, non può essere dimostrata la sua validità assoluta. Pare che

anche questa legge di ritmo, come tutte le altre simili, fosse seguita conforme al gusto di ciascuno. Qui acceniamo soltanto l'articolo di P. Maas secondo cui non si può parlare presso i bizantini di una tale legge generalmente valida alla fine del periodo: «Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est». ⁵¹

Insomma, l'argomentazione di Litzica non ci sembra accettabile. E benchè non troviamo persuasive alcune osservazioni di Haury, seguendo il suo parere crediamo che Procopio fece parte della scuola di Gaza e da essa ebbe la sua cultura. In tal modo anche Procopio può essere considerato come un rappresentante della tradizione tucididea la quale a Gaza è attestata fin dai tempi di Zosimo. Il suo maestro, in questo caso, secondo ogni probabilità, fu Coricio. Tale rapporto tra essi può essere supposto in base alle frasi ed agli elementi tucididei che si trovano egualmente nelle loro opere. Difficilmente si potrebbe attribuire al caso una somiglianza così manifesta. Tra l'altro si veda per es. la descrizione della peste. ⁵²

Simili confronti furono già fatti in numero sufficiente da Braun e da Haury. Allora il nostro compito sarà di mostrare legami non ancora scoperti tra Procopio e la scuola di Gaza, i quali ci gioveranno anche per rendere più chiari alcuni problemi della Vita di Marcellino.

Sopra si è visto che in uno degli ultimi capitoli della Vita si tratta dei personaggi dell'opera tucididea. Anche da questo capitolo appare che nelle scuole retoriche si dedicava gran cura ai personaggi principali degli autori e a notarne i caratteri. Nell'ultima parte della Vita l'autore (probabilmente Zosimo) mette in rilievo i personaggi più importanti dell'opera di Tucidide, da lui profondamente ammirati. Tra questi, accanto a Pericle, Archidamo e Nicia ricorda anche Brasida e loda Tucidide, inquanto non mise loro in bocca parole ironiche o oltreggiose. ⁵³ Da questo si può dedurre che nelle scuole retoriche, oltre a interessi stilistici c'era anche la tendenza a studi psicologici. Simile svolgimento a Gaza nei tempi della fioritura della scuola non poteva mancare e infatti, se Procopio fu scolaro di Gaza, tali analisi psicologiche probabilmente hanno influito sulla formazione della sua maniera di caratterizzare. E forse, mentre il giovane Procopio ascoltava attentamente le lezioni dei suoi maestri, gli studi dell'arte di caratterizzare di Tucidide lascio tracce profonde nella sua anima. Simili reminiscenze avrebbero potuto far sì che nel descrivere i suoi personaggi usasse schemi tucididei. ⁵⁴ Così per esempio è molto manifesta la somiglianza tra il modo in cui è caratterizzato Brasida presso Tucidide e Belisario presso Procopio. Secondo la narrazione di Tucidide Brasida godette a Sparta la fama di uomo

abilissimo e valorosissimo.⁵⁵ La sua pubblica stima non diminuì neanche dopo la sua morte, nei tempi della guerra Siciliana.⁵⁶ Brasida esorta i suoi soldati a non aver paura delle deboli truppe dei barbari.⁵⁷ Le sue parole vengono rievocate da Procopio quando presenta Belisario.⁵⁸ La frase che si riferisce a Brasida: *τῶν μὲν πείρα αἰσθημένων, τῶν δὲ ἀκοῇ νομισάντων* (IV, 81, 2), si trova tre volte presso Procopio,⁵⁹ una volta proprio in un'orazione di Belisario tenuta prima di una battaglia, quando esalta i suoi soldati i quali corrono bravamente incontro i pericoli.⁶⁰ È interessante che la stessa frase si può trovare anche presso Coricio.⁶¹

Leggendo accuratamente i passi nei quali in modo caratteristico viene tratteggiato Brasida troviamo che è dato particolare rilievo alla sua umanità. Brasida in Tracia e in Macedonia, camminando tra stirpi barbare, si mostra sempre benigno di fronte ad esse. Nello stesso modo, anche presso Procopio leggiamo più volte dell'umanità di Belisario il quale nel territorio dei barbari vieta ai suoi soldati di devastare il paese, di ammazzare la popolazione. Per esempio una volta vinta con una bella orazione di distruggere la città occupata.⁶² Un'altra volta si concilia i barbari con la sua umanità.⁶³ Un unico fatto di Belisario, indegno della sua clemenza fu l'assassinio di un certo Costantino.⁶⁴

In Tracia Perdicca volle ottenere l'aiuto di Brasida contro Arribaio, il principe macedone, loro comune nemico: Brasida in tal modo avrebbe potuto attaccare Arribaio con forze duplicate. Eppure rinunciò alla vendetta e cominciando a far trattative con lui riuscì a renderlo amico ed alleato. Così è molto naturale l'apprezzamento del valore di Brasida presso Tuciddide con cui si può confrontare le parole di Procopio su Belisario.⁶⁵

È verosimile che l'opera di Procopio fosse conosciuta anche nella scuola di Gaza, poiché fu pubblicata intorno al 550.⁶⁶ E forse, nelle lezioni, dove si trattava degli storiografi, accanto a Tuciddide si leggeva anche Procopio. In questo caso, sentendo le singole frasi di Tuciddide, si avrebbe potuto notare anche le loro reminiscenze procopiane. Questa supposizione sembra confermata da uno scolio a Tuciddide IV, 83, dove si tratta di Brasida, che si mostra pronto a trattare con Arribaio, come *μέσος δικαστής*. Lo scoliasta, che commentava questa locuzione,⁶⁷ doveva conoscere Belisario non solo di fama, inquanto era contemporaneo, ma anche in base a una fonte scritta cioè all'opera di Procopio, poiché nelle sue frasi si mostra l'influenza del frasario di Procopio. Nella maniera di caratterizzare Belisario, della quale sopra si è discusso, c'è un motivo che continuamente affiora: l'umanità, la tolleranza di fronte al nemico. La stessa cosa è espressa dallo scoliasta: *τῶν ἐναντίων ... μὴ*

καταργουεῖν. Ma se qualcuno credesse che questa sia una casuale coincidenza di pensieri, riportiamo una frase caratteristica di Procopio a proposito di Belisario: αὐτός τε γὰρ πάσῃ ἀρετῇ προὔχων (BG. III. 1. ed. Haury p. 300, 20—21.). Lo scoliasta a sua volta così: ἡ τῶν προηγόντων ἀρετῇ. Simili coincidenze interne ed esterne difficilmente potrebbero essere casuali e bisogna ammettere che lo scoliasta abbia conosciuto minutamente l'opera di Procopio. Inoltre doveva avere pratica anche di questioni giuridiche, poichè la frase μέσῳ δικαστῇ è spiegata con due speciali concetti giuridici: μεσίτης e διαιτητής, parole usate comunemente ai tempi di Giustiniano e oltre a questo, il significato del διαιτητής (una sorte di arbitro) fu stabilito sotto il regno di Giustiniano.⁶⁸

Questo scolio fu scritto dopo l'epoca giustininiana, forse ancora nel secolo VI. E poichè il focolaio degli studi tucididei allora si trovava a Gaza, sarà una cosa naturale il credere che questo scoliasta sia stato di Gaza, dove poteva aver acquistata anche la conoscenza della giurisprudenza, poichè, come si è visto, là s'insegnava anche il giure e alcuni scolari di Gaza diventarono avvocati celebri. E lo scoliasta, essendo di Gaza, probabilmente fu uno tardivo rappresentante del culto di Tucidide. Alcuni scoli sembrano essere di quello tradizioné, così come certe parti della Vita di Tucidide, perchè, come in altri simili casi, la Vita e gli scoli ebbero fortuna comune: furono introduzione e mezzi ausiliari allo studio delle opere antiche. Chi usava la Vita, conosceva anche gli scoli e viceversa, poichè di solito la Vita e la collezione degli scoli erano raccolti in un volume. E se una parte di questa collezione, gli scoli, venivano aumentati nell'uso continuo con varie aggiunte, come quelli sopra ricordati, neanche l'altra parte del volume, la Vita poteva rimanere in forma stereotipa. I singoli maestri, aumentando gli scoli secondo la loro erudizione, nello stesso tempo, conforme a loro scopo, rielaboravano anche la Vita. Quindi la Vita non poteva ottenere la sua forma determinata fino al tempo in cui gli scoli furono ordinati definitivamente. Il tempo però in cui gli scoli tucididei vennero fissati, di solito si suole far risalire agli anni che seguirono immediatamente Giustiniano. Per quanto riguarda la provenienza degli scoli, la più grande parte di essi fu composta su fonti dei secoli I—IV. dopo Cristo. Ma alcune aggiunte, risalenti a tempi posteriori indicano che gli scoli nel corso dei secoli furono sempre aumentati. Così per esempio scol. Tuc. I, 132 risale indubbiamente alla fine del secolo IV.⁶⁹ Posteriori al secolo III sono scol. III, 38, dove viene citato Acta Apost. 17, 21 e scol. III, 37 dove si tratta di Gregorio di Nazianzo. Lo scolio sopra ricordato IV, 83 riguarda tempi posteriori, il secolo VI.

CONCLUSIONE.

Tutte queste aggiunte posteriori ci mostrano che la materia originaria degli scolii, nell'uso continuo, fu modificata e ampliata e la collezione è stata compiuta soltanto nei tempi posteriori, forse proprio intorno alla fine del secolo VI. In questo caso però, neppure la Vita poteva ricevere la sua forma stereotipa prima di questo tempo, poichè fu sempre usata a Gaza nel secolo V e VI per l'insegnamento scolastico. E poi, se il nome di Marcellino non fu connesso con la Vita solamente per sbaglio, dobbiamo mettere l'epoca della sua vita in questi tempi, quando maestri posteriori, probabilmente di Gaza, raccoglievano e fissavano i risultati del culto tucidideo. Il nome di Marcellino avrebbe difficilmente potuto rimanere nel titolo se egli fosse vissuto prima di Zosimo, lo scrittore dell'introduzione e di alcune altre parti della Vita. Oltre a questo, non sappiamo niente di certo di Marcellino. Tale incertezza intorno alla sua persona sarebbe incomprensibile se egli fosse vissuto prima di Zosimo, prima della fioritura della scuola di Gaza. In questo caso certamente si sarebbe parlato di lui o almeno il suo nome sarebbe stato ricordato. Invece possiamo spiegarci l'assoluta mancanza di notizie a suo riguardo considerandolo come un rappresentante tardivo di una ricca tradizione, forse anche un maestro di Gaza. Egli probabilmente raccolse anche gli scolii quando compose la Vita sulla traccia della materia di cui sopra abbiamo parlato. Compiuta la sua opera e tramandata alla posterità, la sua fama scomparve senza lasciar traccia, come anche la famosa scuola di Gaza il cui splendore è spento nel 635, quando il califfo Omar prese la città ed il mondo ellenistico fu distrutto dagli Arabi.⁷⁰ In questo fatto dobbiamo cercare il motivo dell'oscurità intorno alla persona di Marcellino.

JEGYZETEK. — NOTE.

^{1a} Cf. H. G. Strebel: Wertung und Wirkung des Thukydideischen Geschichtswerkes in der griechisch-römischen Literatur, Diss. München 1935.

^{1b} Cf. A. Duwe: Quatenus Procopius Thucydidem imitatus sit. Progr. Jewer, 1885. — H. Braun: Procopius Caes. quatenus imitatus sit Thucydidem. Diss. Erlangae, 1885.

² Cf. S. Kugéas, BZ. 16 (1907) 588—609.

³ J. E. Powell: The Cretan Manuscripts of Thucydides. Classical Quarterly, 25 (1938) 103—108.

⁴ G. Pasquali: Storia della tradizione e critica del testo, Firenze 1934. p. 319 sqq.

⁵ J. Haury: Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Prokopius von Cäsarea, Progr. München 1896.

⁶ Cf. G. Soyter: Prokop als Geschichtsschreiber des Vandalen- u. Goten- krieges, Neue Jahrbücher für Antike u. deutsche Bildung 2 (1939) 97—108.

⁷ Cf. RE. XIV. 2. p. 1450 sqq. s. v. Marcellinus (1930. Bux.).

⁸ Op. cit. p. 1453 sqq.

⁹ Doberentz: De scholiis in Thucydidem commentatio. Diss. Hal. 1875. p. 238.

¹⁰ Μαρκελλίνος ἐν τῷ Θουκυδίδου βίῳ· Ξενοφῶν δὲ Μένωνι λουδορεῖται τῷ Πλάτωνος ἐταίρῳ διὰ τὸν πρὸς Πλάτωνα ζῆλον.

¹¹ Καὶ σὺ ὁ Μαρκελλῖνε τὰ ψευδῆ λέγεις. Scholia in Thucydidem, ed. C. Hude, Lipsiae 1927. p. 434.

¹² Παράδοξος· ταύτην οἱ περὶ Μαρκελλῖνον προκατασκευὴν φασιν, ἔστι δὲ τρίτον προοίμιον. Scholia in Aeschinis orationes, ed. F. Schultz, Lipsiae, 1865, p. 285.

¹³ Op. cit. p. 1455.

¹⁴ Cf. Τῶν Δημοσθένους μύστας γεγενημένους θεῖον λόγον τε καὶ ἀγώνων, συμβουλευτικῶν τε καὶ δικανικῶν νοημάτων μεστοὺς γενομένους καὶ ἱκανῶς ἐμφορηθέντας, ὥρα λοιπὸν καὶ τῶν Θουκυδίδου τελετῶν ἐντὸς καταστήναι (Marc.) — Δευτέρῳ λοιπὸν ἐπιβῆναι τῷ Παιανιεῖ καιρὸς· καὶ μὴ μοι χαλεπήρης ὃ θεῖα κεφαλὴ, δεύτερος ταττόμενος — διὸ προτελεσθέντες τοῖς περὶ Θεοδώρου οὕτω τοῖς σοῖς μυστηρίοις ἐπιχειρεῖν τολμῶμεν, προσενξάμενοι οὖν τὸν θεσπέσιον ῥήτορα καὶ κρατῆρα στησάμενοι τάνδρῃ... (Vita Demosthenis).

¹⁵ Oomen: De Zosimo Ascalonita atque Marcellino. Diss. Münst. 1926. p. 7.

¹⁶ Herbst: Die Arbeiten über Thucydides. Philologus 49 (1890) 142.

¹⁷ John: De veterum rhetorum studiis Thucyd. Diss. Greifswald, 1922. p. 10 sqq.

¹⁸ Op. cit. p. 1468.

¹⁹ Op. cit. p. 1473—1477.

²⁰ Op. cit. p. 1477—1480.

²¹ Op. cit. p. 6, 72 sqq.

²² Schumann: De Marcellini quae dicitur vita Thucydidea. Diss. Jena, 1879.

²³ Op. cit.

- ²⁴ Ritter : Das Leben des Thukydides, Rh. Mus. 3 (1845) 321 sqq.
²⁵ Op. cit.
²⁶ Suidas s. v. *Ζώσιμος*.
²⁷ Georgius Cedrenus, ed. Bonn. I. p. 622.
²⁸ Joannes Zonaras, Epitome XIV. 2., ed. Büttner—Wobst p. 128.
²⁹ K. Seitz : Die Schule von Gaza, Diss. Heidelberg, 1892. p. 27 sqq.
³⁰ Op. cit. p. 13.
³¹ Op. cit. p. 58 sqq.
³² Cf. Seitz, op. cit. p. 1—7.
³³ Cf. Choricii Gazaei opera, rec. R. Foerster, Lipsiae 1929. p. 111, 20 :
*δύο γὰρ ὄντων, οἷς ἀρετὴ βασανίζεται σοφιστοῦ, τοῦ τε καταπλήττειν τὰ θέατρα συνέσει
 λόγων καὶ κάλλει τοῦ τε τοὺς νέους μυσταγωγεῖν τοῖς τῶν ἀρχαίων ὁργίοις.*
³⁴ Cf. nota 14. (14. jzet).
³⁵ Cf. Christ—Schmid—Stählin : Geschichte der griechischen Litteratur II. 2^o
 (1924) p. 1029—1031. — Seitz, op. cit. p. 8 sqq.
³⁶ *Βιβλίον ὅλον, στίχων Ὀμηρικῶν μεταφράσεις εἰς ποικίλας λόγων ἰδέας ἐκμυ-
 μορφωμένοι, αἱ μάλιστα τὴν τοῦ ἀνδρὸς περὶ ῥητορικὴν δύναμιν καὶ μελέτην ἱκαναὶ περὶ-
 κασις ἀπαγγέλλειν.* Seitz, op. cit. p. 12.
³⁷ Cf. . . . καὶ τῆς τοῦ λόγου ἰδέας. Vita Thucydidis.
³⁸ Christ—Schmid—Stählin, op. cit. p. 1031—1032.
³⁹ Christ—Schmid—Stählin, op. cit. p. 1032—1033.
⁴⁰ . . . τῆς ῥητορικῆς ἡ πηγὴ, Θουκυδίδης ὁ τὸν Δημοσθένην πολλάκις ἀρδεύσας . . .
 ed. Foerster, p. 344, 9—10.
⁴¹ Malchin : De Choricii Gazaei veterum Graecorum scriptorum studiis. Diss.
 Kiel, 1884. — W. van Dis : De Choricii Gazaei genere dicendi, Diss. Utrecht, 1897.
⁴² ed. Foerster p. 385, 16 (Paidoktonos) : *Βιάζεται καὶ πατέρα πολλάκις ἡ
 πρὸς τὸ κοινὸν εὖνοια παίδων ὑπερορᾶν. αὕτη τὰς τοῦ Λεῷ θυγατέρας ἀπέκτεινεν, αὕτη
 πρὸς σφαγὴν ἐν Αὐλίδι τὴν Ἀγαμέμνονος ἐξέδωκε παῖδα, cf. schol. in Thuc. I, 20 :
 τὸ Λεωκόρειον] ἐλλμωξέ ποτε ἡ Ἀττικὴ, καὶ λύσις ἦν τῶν δεινῶν παίδων σφαγῇ. Λεῶς
 οὐκ τις τὰς ἐαυτοῦ κόρας ἐπιδόθηκε καὶ τούτων ἱερὸν ἐγένετο ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὸ
 καλούμενον Λεωκόριον.*
⁴³ Suidas s. v. *Λεωκόριον*.
⁴⁴ Cf. ed. Foerster p. 385, 19 : *Μηδεὶς οὐκ ἄστοργον εἶναι τὸν πατέρα νομιζέτω
 τῆς κόρης· οὐ γὰρ ἀβασανίστως ἐπὶ τοσοῦτον ἦκεν ἐγγχείρημα . . .*, Thuk. I. 20 : *οἱ γὰρ
 ἄνθρωποι τὰς ἀκοὰς τῶν προγεγενημένων, καὶ ἦν ἐπιχώρια σφίσιν ἢ, ὁμοίως ἀβασανίστως
 παρ' ἀλλήλων δέχονται . . .*, schol. in Thuc. I. 20 : *πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα] ἐπιτείνει τὸ
 ἄστοργον τῶν ἀνθρώπων, ὅτι οὐ μόνον τὰ παλαιά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐγγὺς τῷ χρόνῳ ἀβασανίστως
 ἀκούουσιν·*
⁴⁵ Seitz, op. cit. p. 14.
⁴⁶ Haury, op. cit. p. 10—14.
⁴⁷ C. Litzica : Das Meyersche Satzschlußgesetz in der byzantinischen Prosa.
 Diss. München, 1898. p. 39—51.
⁴⁸ Cf. Krumbacher : GBL.² p. 455.
⁴⁹ *Γέγονε δὲ (Χορίκιος) μαθητὴς Προκοπίου ῥήτορος, ἐνὸς τῶν ἀρίστων· οὐ τοῦ
 Καισαρέως δέ, ὃς εἰς μέγα κτῆμα καὶ ὄφελος κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τὰς ἱστορικὰς γραφὰς
 συντάξας, ἀειμνηστον αὐτοῦ κλέος τοῖς σπουδαιότεροις καταλέλοιπεν· ἐτέρῳ δὲ τινι προσω-
 μίλησεν ἐν τῇ αὐτῇ πατρίδι . . .*
⁵⁰ RE. III. p. 2426, s. v. Chorikios (Schmid).
⁵¹ BZ. 21 (1912) 52—53.
⁵² Cf. Thuc. II. 48, 1—2 ; II. 54, 5 ; Choricus ed. Foerster p. 72, 18 sqq ;
 Procopius, BP. II. 22., ed. Haury I. p. 250 ; cf. Braun, op. cit. p. 32—33.
⁵³ Vita Marc. 57.

⁵⁴ Cf. Braun, op. cit. p. 20 sqq.

⁵⁵ Thuc. IV. 81, 1: ἄνδρα ἔν τε τῇ Σπάρτῃ δοκοῦντα δραστήριον εἶναι ἐς τὰ πάντα καὶ ἐπειδὴ ἐξῆλθε πλείστον ἄξιον Λακεδαιμονίους γενόμενον.

⁵⁶ Thuc. IV. 81, 2: ἐς τε τὸν χρόνον ὕστερον μετὰ τὰ ἐκ Σικελίας πόλεμον ἢ τότε Βρασιδὸν ἀρετὴ καὶ ξύνεσις, τῶν μὲν πείρα αἰσθημένων, τῶν δὲ ἀκοῇ νομισάντων, μάλιστα ἐπιθυμίαν ἐνεποιεῖ τοῖς Ἀθηναίων ξυμμάχοις ἐς τοὺς Λακεδαιμονίους· πρῶτος γὰρ ἐξελεθὼν καὶ δόξας εἶναι κατὰ πάντα ἀγαθὸς ἐλπίδα ἐγκατέλιπε βέβαιοι ὥς καὶ οἱ ἄλλοι τοιοῦτοί εἰσιν.

⁵⁷ Thuc. IV. 126, 6: οἱ δ' ἂν εἰζώσων αὐτοῖς, κατὰ πόδας τὸ εὐφυγον ἐν τῷ ἀσφαλεῖ ὁξεῖς ἐνδείκνυνται.

⁵⁸ Proc. BG. III. 1., Haury II. p. 300, 9—13: ἐν μέντοι κινδύνους πολέμου εὐφυγὸς τε ἦν ἐν τῷ ἀσφαλεῖ καὶ ξὺν λογισμῷ εὐτολμότατος, ὁξὺς τε καὶ μελλητὴς ἐν τῇ ἐπὶ τοὺς πολεμίους αἰεὶ ἐγχειρήσει, κατὰ τὴν χρεῖαν ἐκάτερον.

⁵⁹ Cf. BG. I. 6.; I. 29.; III. 9., Haury II. p. 32, 1; 135, 24—25; 334, 15—16.

⁶⁰ BG. I. 25., Haury II. p. 135, 22—25. ὥς μὲν οὖν ὀλίγοι μετὰ τῆς ἀρετῆς τεταγμένοι πλήθους περιεῖναι οἱοί τέ εἰσι τῶν ἐναντίων ἐξεπρίσταται ὅμων ἕκαστος, οὐκ ἀκοῇ λαβὼν, ἀλλ' ἐς πείραν ἀγῶνος τὴν καθ' ἡμέραν ἦκων.

⁶¹ ed. Foerster, p. 118, 14: ἐγενόμην καὶ γὰρ τῶν δαιτυμόνων πολλὰκις καὶ πείραν, οὐκ ἀκοῇ ὅμιν διηγοῦμαι.

⁶² BG. I. 16., Haury II. p. 54—55.

⁶³ BV. I. 17., Haury I. p. 386.

⁶⁴ BG. II. 9., Haury II. p. 189, 2—5: τοῦτο Βελισαρίῳ εἰργασταὶ μόνον οὐχ ὅσων ἔργον καὶ ἥθους τοῦ αὐτοῦ οὐδαμῶς ἄξιον. ἐπιεικέα γὰρ πολλῇ ἐς πάντας τοὺς ἄλλους ἐχρήτο.

⁶⁵ Cf. Thuc. IV. 81, 2.—Proc. BG. VII. 1., Haury III. p. 300, 17—22. ὅσον μὲν οὖν χρόνον τοῦ Ῥωμαίων στρατοῦ ἐν τε Λιβύῃ καὶ Ἰταλίᾳ προὔσθη, νικῶν τε διετέλει καὶ τὰ ἐν ποσὶν αἰεὶ κτώμενος. ἐπεὶ δὲ ἐς Βυζάντιον μετὰπεμψτος ἦλθεν, ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον αὐτοῦ ἢ ἀρετὴ ἐπὶ πλείστον ἐγνώσθη. αὐτὸς τε γὰρ πάσῃ ἀρετῇ προὔχων καὶ πλούτου μὲν πολλοῦ ἐξουσία...

⁶⁶ Cf. Haury, op. cit. p. 37.; BZ. 36 (1936) 1—4; BZ. 37 (1937) 1—9.

⁶⁷ Schol. in Thuc. IV. 83 μέσῳ δικαστῇ] ἀντὶ τοῦ μεσίτη καὶ διαιτητῇ. ἡ τῶν προυχόντων ἀρετὴ ἐν τε πόλεσι καὶ ἐν στρατείαις πανταχοῦ καθίσταται τὸ ὑπῆκοον καὶ τῶν ἐναντίων ποιεῖ μὴ καταφρονεῖν. ἐν μὲν τοῖς Ἑλλήσι τὸν Βρασιδαν καὶ τὴν αὐτοῦ στρατιάν, ἐν τοῖς ἡμετέροις δὲ Βελισάριον εἰς παράστασιν τοῦ παρόντος λόγον παραβάλλομεν.

⁶⁸ Novellae 82; 3, 5., ed. Zachariae a Lingenthal.

⁶⁹ Cf. Schwabe: Quaestiones de scholiorum Thuc. fontibus, Leipzig, 1881. [Leipziger Studien z. klass. Phil. IV] p. 141—145. — Schol. in Thuc. I. 132: ἐπὶ τὸν τρίτοδα] οὐκ ἐν ᾧ ἐμαντεύετο ὁ Ἀπόλλων, ἀλλ' ἑτερόν τινα, ὃν ἔλαβον οἱ Ῥωμαῖον βασιλεῖς καὶ μετέθηκαν ἐπὶ τὸν ἵπποδρομον τοῦ Βυζαντίου, cf. Hermias Sozomenus, Hist. Eccl. II. 5: τὰ δὲ ἐν χαλκῷ θαυμασιῶς εἰργασμένα παντόθεν εἰς τὴν ἐπώνυμον πόλιν τοῦ αὐτοκράτορος ἐκομίσθη πρὸς κόσμον καὶ εἰσέτι νῦν θαυμασιῶς ἴδονται κατὰ τὰς ἀγνίας, ἵπποδρομον καὶ τὰ βασίλεια· τὰ μὲν τοῦ Πυθίας ἦν μαντεῖον Ἀπόλλωνος καὶ οἱ ἐν Δελφοῖς τρίτοδες...

⁷⁰ RE. VII. p. 885, s. v. Gaza (Benzinger).

TARTALOMJEGYZÉK. — SOMMARIO.

A gazai iskola Thukydides-tanulmányai.

	Oldal
Bevezetés	3
1. A Markellinos-féle életrajz	5
2. A gazai iskola	12
3. Thukydides a gazai iskolában	13
4. Prokopios történetíró és a gazai iskola	15
Befejezés	21

Gli studi tucididei della scuola di Gaza.

Introduzione	22
1. La Vita attribuita a Marcellino	24
2. La scuola di Gaza	32
3. Tucidide nella scuola di Gaza	33
4. Lo storiografo Procopio e la scuola di Gaza	35
Conclusione	42
Jegyzetek. — Note	43

MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK — ΟΥΓΓΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ.

1. Görög költemény a várnai csatáról. Kiadta Moravcsik Gyula. — *Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης. Ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ἰουλίου Moravcsik.* 1935. (Magyar és újkörög nyelven — εἰς οὐγγρικήν καὶ νεοελληνικήν γλῶσσαν.)
2. Jeórijosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa. Összeállította Graf András. — *Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα. Συνταχθεὶς ὑπὸ Ἀνδρέα Graf.* 1935. (Magyar és újkörög nyelven — εἰς οὐγγρικήν καὶ νεοελληνικήν γλῶσσαν.)
3. Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα ὑπὸ Ἀνδρέα Horváth. — Zavirasz György élete és munkái. Irta Horváth Endre. 1937. (Εἰς νεοελληνικήν γλῶσσαν μὲ οὐγγρικήν περίληψιν — újkörög nyelven magyar kivonattal.)
4. Die Aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. — Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Zwei Studien zur antiken Geschichte von Endre v. Ivánka. 1938. (In deutscher Sprache.)
5. Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. Irta Simon Sándor. — Clemens Alexandrinus und die Mysterien von Alexander Simon. 1938. (Magyar nyelven német kivonattal — in ungarischer Sprache mit deutschem Auszug.)
6. Jean Sykouris: Philologie et Vie. 1938. (En langue française.)
7. Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Irta Gyóni Mátyás. — Ungarn und das Ungartum im Spiegel der byzantinischen Quellen von Matthias Gyóni. 1938. (Magyar nyelven német kivonattal — in ungarischer Sprache mit deutschem Auszug.)
8. A kecskeméti görögség története. Irta Hajnóczy Iván. — *Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Κετσκέμὲτ ὑπὸ Ἰωάννου Hajnóczy.* 1939. (Magyar nyelven újkörög kivonattal — εἰς οὐγγρικήν γλῶσσαν μὲ νεοελληνικήν περίληψιν.)
9. Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'Epoque des Phanariotes par Ladislav Gáldi. 1939. (En langue française.)
10. Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez. Irta Soltész János. — Études sur la théorie d'art hellénistique de la tragédie grecque par Jean Soltész. 1939. (Magyar nyelven francia kivonattal — en langue hongroise avec résumé français.)
11. A gaza iskolá Thukydides-tanulmányai. Irta Balázs János. — Gli studi tucididei della scuola di Gaza di Giovanni Balázs. 1940. (Magyar és olasz nyelven — in lingua ungherese e italiana.)

Bizományos:

Ἐντολοδόχος:

K.M. EGYETEMINYOMDA KÖNYVESBOLTJA
Budapest, IV., Kossuth Lajos-u. 18.

„ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ” διεθνὲς βιβλιοπωλεῖον
Ἀθήναι, Πλατεία Συντάγματος.